

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н. А.

Реєстраційний № _____

«___» _____ 20__ р.

«___» _____ 20__ р.

СПРИЙНЯТТЯ НАСЕЛЕННЯМ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ
ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ В РОКИ
ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ 1937-1938 рр.

Кваліфікаційна робота студента
групи Пм-16
ступінь вищої освіти: магістр
спеціальності 014.13. Середня освіта (історія)
Корнієнка Сергія Сергійовича
Керівник к.і.н, доцент
Печеніна Наталя Анатоліївна

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

_____

_____

_____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Корнієнко Сергій Сергійович, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавав і не одержував недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомлений. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Сергій Корнієнко

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	7
1.1. Стан наукової розробки проблеми	7
1.2. Джерельна база дослідження	16
1.3. Методологічні засади дослідження	22
Висновки до першого розділу	25
РОЗДІЛ 2. «ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ.....	27
2.1. Особливості радянської пропаганди сер. 30-х рр. за матеріалами преси.....	27
2.2. Ідеологічне виправдання репресій у період «Великого терору» 1937-1938 років 41	
2.3 Контрпропаганда та інші засоби пропаганди.....	47
Висновки до другого розділу	51
РОЗДІЛ 3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ДОБУ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937-1938 РОКИ	52
3.1. Соціальна мобілізація в СРСР та на Дніпропетровщині протягом 1936-1938 р.....	52
3.2 Відношення партійної номенклатури та представників спецслужб до репресій на Дніпропетровщині протягом 1937-1938 років.....	55
3.3. «Звичайні люди» та їх ставлення до репресій доби «Великого терору».....	63
Висновки до третього розділу	77
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	84
ДОДАТКИ.....	96

ВСТУП

Актуальність теми. Друге десятиліття XXI ст. на практиці доводить думку висловлену не одним дослідником та філософом – настає інформаційна ера. В інформаційному суспільстві інформація стає товаром і валютою, тому надзвичайно важливо вміти аналізувати та фільтрувати отриману інформацію.

Коли дипломатія зводиться до залякування силою, то зброя стає єдиним способом припинити війну, в умовах інформаційних воєн головною зброєю стає знання, проте не лише теоретичне, а підкріплене практичним надбанням. Тому важливо не лише вивчати систему, прийоми, методи, механізми та концепції здійснення пропаганди, а засоби протидії пропаганді, шляхи захисту від інформаційних атак та вироблення дієвих засобів політичної самоосвіти населення. З цієї позиції невідлучно має слідувати аналіз наслідків пропаганди на найширших верствах населення.

Звідси логічним є вивчення пропаганди, враховуючи історичну тяглість процесів, особливо найсуперечливішого, самого неоднозначного та максимально успішного з точки зору пропаганди періоду української історії – доби сталінізму. Кульмінацією тотального контролю над суспільством, його інституціями та групами стала грандіозна репресивна кампанія, що заслужено отримала назву Великий терор 1937-1938 рр. Важливо, що ця кампанія не була першою чи останньою, проте вона стала відправною точкою у існуванні тоталітарного суспільства, яке до цього лише формувалося. Також варто відзначити комплексність та багатоплановість процесів що в 1937-1938 рр. отримали найбільший розмах.

Ставлячи питання змісту тоталітаризму загалом та репресій зокрема необхідно враховувати всі чинники формування «радянської людини», окремих представників якої ми зустрічаємо до сьогодні. Саме тому важливо усвідомлювати яким чином особа непримітного секретаря перетворилася на Вождя, якого вшановували з релігійним пилом мільйони, а потім така ж кількість проклинала, та чому в сьогоднішньому пострадянському світі поступово

відбувається псевдореставрація культу особи Сталіна, і раціональні аргументи лише підсилюють віру його прихильників в ідеальності вождя. А перенісши це й же ж фанатизм на 30-ті р. все ж необхідно пояснити підтримку масових вбивств та свідому допомогу в цьому найширшими верствами населення.

Ми вважаємо що радянська ідеологія, яка за своїм змістом була однобока, проте залучала великі маси населення, під впливом Сталіна перетворилася в концентрат людських інстинктів, які засобами пропаганди (спрощення, емоційність та «недоказана правда») змінили мислення за єдиним шаблоном, а потім за допомогою самого примітивного страху управляти цією багатомільйонною масою в бік світового домінування.

Відповідно до цього **метою кваліфікаційної роботи** є висвітлення сприйняття населенням подій Великого терору 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині.

Поставлена мета передбачає реалізацію наступних **дослідницьких завдань**:

- охарактеризувати ступінь наукової розробки проблеми в зарубіжній та вітчизняній історіографії;

- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу;

- визначити та обґрунтувати теоретико-методологічну базу дослідження;

- з'ясувати роль загальносоюзної преси у створенні та підтримці ідеології

- простежити особливості функціонування інформаційного вакууму – єдиного контрольованого інформаційного простору СРСР;

- проаналізувати україномовну діаспорну та західноукраїнську пресу;

- зібрати та систематизувати спогади жертв політичного терору на Криворіжжі в 1937-1938 рр.

- дослідити сприйняття подій Великого терору населенням та встановити взаємозв'язок сприйняття та соціального стану.

Об'єктом дослідження виступає радянська друкована пропаганда 1937–1938 рр. в СРСР та Україні.

Предмет дослідження – настрої населення в умовах Великого терору в Україні, їх зміст, формування, розвиток, характерні риси та особливості.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з початку 1930-х рр. по листопад 1938 рр. Визначаючи нижню хронологічну межу, ми виходили з тягlosti процесу формування ідеології сталінського режиму, та залучення пропаганди для «правильного» висвітлення масштабної репресивної акції - розкуркулення. До того ж, з поч. 30-х рр. розпочалося поступове наповнення партійної структури малограмотними, проте відданими Сталіну виконавцями.

Верхня межа дослідження – листопад 1938 р. – пов'язана із завершенням Великого терору. Відправним моментом для припинення репресивних операцій «стала постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1938 р., яка заборонила органам НКВС і прокуратури «проведення масових операцій з арештів і виселення» [112, с. 343].

Географічні межі окреслені територією УРСР 1937–1938 рр. відповідно до тодішнього адміністративно-територіального поділу.

Методологічна основа роботи базується на загальних принципах історизму, об'єктивності, системності та всебічності. Основні методи, що були використані при написанні дослідження базуються на даних принципах. Зокрема були використані загальнонаукові: аналіз, синтез, історичний та логічний; власне історичні методи: джерелознавчі методи, періодизації, порівняльно-історичний; а також групи методів вивчення змісту медіа-комунікацій та джерелознавчого аналізу періодичної преси: історико-типологічний, метод типологічного аналізу; дискурс-аналіз та контент-аналіз.

Наукова новизна результатів кваліфікаційної роботи полягає у наступному:

1. На базі матеріалів періодичної преси здійснено аналіз пропагандистського апарату в Україні протягом доби Великого терору

2. Визначено цілі формування образу «ворога народу» загальносоюзною та місцевою пресою.

3. Досліджено діаспорну україномовну періодику.

4. Показано види сприйняття населенням репресій, встановлено тенденції в соціальному походженні та сприйнятті терору.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати можуть бути використані для аналізу сучасних методів подання інформації у різних ЗМІ. Також отримані результати можна використовувати під час написання узагальнюючих праць з історії України 1920–1930-х рр. та викладання спецкурсу з цієї теми.

Апробація результатів дослідження проводилася:

Каразінські читання. 74-ї Міжнародна наукова конференція - м. Харків, 23 квітня 2021 р.

Участь в II турі студентських наукових робіт на базі ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди з девізом *Memorian ex animo* (квітень 2021 р.)

Публікації:

- Сприйняття населенням Дніпропетровщини подій Великого терору 1937-1938 рр. – *тези, Каразінські читання (історичні науки):* Тези доповідей 74-ї Міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 р.). – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021 – С.152-154.

- Пропаганда та терор. Дніпропетровщина на сторінках періодици 1937-1938 рр. – *Шляхами Кліо*. Кривий Ріг. 2021. – С.45-50

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг роботи складає 97 сторінок, з яких 83 сторінки – основний текст.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Увесь масив опрацьованої наукової літератури, відповідно до теми дослідження, ми пропонуємо поділити на наступні групи, які будуть пов'язані між собою:

1. дослідження про систему державного управління
2. дослідження про зміст, механізм та вплив пропаганди
3. дослідження повсякдення в СРСР в 30-х рр..
4. праці з соціальної мобілізації, управління та маніпуляції масової свідомості.

До сьогоднішнього дня продовжується дискурс між представниками західної історіографії, передусім США, та представниками історичних шкіл пострадянського простору з ряду питань фундаментального значення. Наприклад, лишається відкритим питання підбору термінології та визначень, що не будь ідеологічно заангажовані, як, наприклад, термін «куркуль» («кулак» рос.), який на думку доктора історичних наук Сергія Красильнікова є продуктом суто сталінської пропаганди і спотворює реальний статус примусово переселених людей.

Специфіка історіографії проявляється передусім в обсягах дослідженого науковцями матеріалу: за межами СРСР перші дослідження сталінізму почалися ще в 40-х рр. ХХ ст. та були представлені роботою Хани Арендт «Джерела тоталітаризму» 1951 р., яка вважається фундаментальною. Ця праця завдяки поєднанню теоретико-структурного та історико-генетичного методів поклала початок тоталітарному підходу до вивчення радянської тоталітарної держави доби сталінізму. Надалі дослідження СРСР загалом та сталінізму зокрема зосереджуються в тих же центрах історичної науки, що і до цього, передусім

США [36]. Варто зазначити, що на, власне, пострадянському просторі, нейтральні дослідження СРСР як феномену історичного розвитку розпочинаються з кінця II пол. 90-х рр. XX ст., при цьому лишається під питанням ідеологічна об'єктивність досліджень, тому окремо варто відзначити монографію І. В. Павлової «Механізм сталінської влади: становлення і функціонування», при тому, що доробок істориків спрямований на взаємовідносини влади та суспільства, монографія максимально якісно описує також партійне управління та роль окремих персон в управлінні державою, яка, однак, не охопила всього механізму, та лише поклала початок досліджень цього напрямку [80-83].

Надалі, необхідно зазначити розвідки західних істориків, передусім, Р. Конквеста, що в праці «Великий терор: сталінські чистки 30-х рр.» надзвичайно детально описав сталінські репресивну політику. Важливим кроком є розширення Р. Конквестом поняття репресій, та включення сюди також пересічних громадян СРСР заарештованих з політичних міркувань. Крім того Р. Конквест відзначає вплив окремих особистостей на повсякденне радянське життя та значення економічних та політичних процесів в цих процесах. Для нас важливим є заувага про закономірність та логічність репресій, що є прямим наслідком більшовицького режиму [63].

Одна з сучасних праць з історії тоталітаризму «Геноциди Сталіна» написана Н. Неймарком розглядає репресії в контексті поняття геноциду, при цьому репресивні акції розглядаються як система, а не окремі епізоди. Автор як головні складові системних репресій називає розкуркулення, Голодомор, Великий терор та депортації за етнічною ознакою [78].

Продовженням праці Х. Арндт стала книга Т. Снайдера «Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіном», адже в ній здійснюється порівняння двох тоталітарних систем: гітлерівської Німеччини та сталінського СРСР, при цьому прямо пов'язуючи режим з його керівником (вождем) [101].

Особливістю праць зарубіжних істориків є широке використання повсякденної історії СРСР та прикладів із життя як пересічних громадян, так і

представників керівних структур. Водночас російські дослідники намагаються відобразити політичну сторону репресій, зокрема О. Хлевнюк виділяє причини проведення репресивних кампаній та приводи їх здійснення. Зокрема науковець вказує, що терор передусім був «реакцією режиму» на конкретні ситуації що виникали протягом існування радянської влади [108].

Серед вітчизняних досліджень Великого терору варто виділити, передусім, праці, що виникли в друге десятиліття XXI ст., водночас приймаючи до уваги і напрацювання вітчизняних істориків з кін. 80-х рр. XX ст. Насамперед заслуговують уваги праці В. Васильєва, який здійснив комплексний аналіз саме репресій, та Великого терору зокрема. Варто зазначити, що зосередивши увагу саме на державному управлінні за допомогою репресій (та економічних наслідках такого управління) науковець лишає поза увагою соціальну сферу та соціальні наслідки Великого терору [44, 47].

Перші дослідження терору, які здійснювалися в кін. 80-х рр., дозволяють зробити висновок про державне управління за допомогою репресивних заходів. Зокрема вже загаданий В. Васильєв, здійснюючи комплексне вивчення репресивної радянської політики вказував на економічні наслідки репресій, які займали собою найбільше інформаційного простору відтісняючи соціальну сферу на задній план, що відобразилося і на самих працях В. Васильєва, який саме соціальну сферу оминув увагою [43, 45-46].

Необхідно зазначити також дослідження орієнтовані на питання ідеологічної складової, які представлені, передусім, працями Т. Рафальської, яка використовує термін «генеральна чистка» відносно політичного обґрунтування терору, при цьому із звертаючи увагу на роль особистості Сталіна, як центральної фігури в ідеологічному виправданні терору [90].

Науковий доробок Р. Подкура у вигляді комплексної праці «Великий терор на Донбасі» дозволяє відслідкувати механізм Великого терору в регіональному вимірі [86]. Окремою цінністю для нашого дослідження є акцент автора на засобах створення суспільної думки, передусім за допомогою преси та

ідеологічних конструкцій, зокрема «ворог народу». В контексті системи виправдання репресій важливою працею є дослідження В. Голдмана «Терор и демократия в эпоху Сталина», попри спрямування дослідження на статистику та соціальну динаміку репресій автор висвітлює сутність пропаганди боротьби з «ворогами», при цьому здійснює успішні спроби висвітлити реальні причини керівництва нижньої ланки здійснювати показовий «пошук ворогів», знімаючи ідеологічні нашарування створені радянською історіографією [87].

Продовженням теми регіональних проявів Великого терору є розвідки В. Ченцова та Д. Архієрейського, які зосередили свою увагу на Дніпропетровщині, зокрема основних жертвах Великого терору, що, на думку науковців, склалися із «колишніх куркулів», «колишніх людей», непрацюючих, декласованих та, що важливо, службовці [109]. Також автори, зосереджуючи увагу на окремих кримінальних справах, вказують основні напрями здійснення репресій.

Наступною групою наукових праць є політична та соціальна психологія, що розглядає поведінку людини в суспільстві (в натовпі та поодинці). Західна історіографія сталінізму, як ми зазначали вище, відрізняється наявністю прикладів із життів окремих особистостей, однак ці дослідження зорієнтовані на усвідомлення систем, що виникали в СРСР протягом правління Сталіна, водночас в синтезі з цими працями існують дослідження реакції окремих особистостей та населення загалом. Зокрема методи маніпулювання масовою свідомістю та успіхи радянської пропаганди в залученні населення до своєї ідеології якісно демонструється в курсі лекцій А. Назаретяна «Агрессивная толпа, массовая паника, слухи» 2003 р., при цьому теоретичний матеріал в книзі підкріплений практичними прикладами, хоч і орієнтованими на XXI ст., проте тісно пов'язаними з попередніми періодами історії, в тому числі і Великим терором 1937-1938 рр. [100].

Серед зарубіжних досліджень на тему пропаганди, особистості та повсякдення в тоталітарному суспільстві виділяється, передусім, так звана «школа

ревізіоністів», яка використовуючи однойменний підхід переглядала напрацювання істориків-сталіністів 50-60-х рр. Найяскравіший представник та лідер школи – Ш. Фіцпатрік переглянула та запропонувала нове визначення для ряду важливих понять, зокрема «ворог народу» [107]. Дослідниця стверджує, що Важливим для нас є використання автором відкритих джерел, зокрема преси, що допомогло проаналізувати та систематизувати знання про радянську пропаганду, а також розглянути життя в СРСР з позиції пересічних громадян, на яких і була орієнтована ця пропаганда. Щоправда «ревізіоністи» досить необережно використовують пресу без ґрунтовної перевірки на достовірність, що, певним чином спотворює висвітлення досліджуваних питань.

Праця кандидата історичних наук Арнаутова Н. Б. «Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации идеолого-пропагандистский аспект (декабрь 1934 - ноябрь 1938 г.)» присвячена виключно подіям 1937-1938 р. та якісно висвітлює передісторію, механізми та причини формування образу «ворога народу», а також наслідки подібних дій [37]. Особливо цінними є статті сучасних науковців присвячені змісту пропаганди та процесу її втілення, зокрема статті наукового співробітника меморіального комплексу «Биківнянські могили» Бривко М. дослідив специфіку пропаганди в УРСР, а саме форми виконання розпоряджень центру пресою та активістами, виступи яких активно в цій самій пресі і публікувалися [38].

Водночас Кропачев С. приділив увагу саме центральним газетам та встановив механізми підбору контенту для газет загальносоюзного рівня, стилістичні особливості виступів, що публікувалися в газетах «Правда», «Большевик», «Известия», окремо варто згадати огляд науковцем навчальних підручників як «Краткий курс истории СССР» та, особливо, спогади жертв та свідків Великого терору 1937-1938 рр. [65-66].

Назагал необхідно зауважити, що вітчизняні історики досліджують тему пропаганди загалом крізь призму наслідків в суспільстві, або з позицій механізму пропаганди, в той час як зарубіжні історики досліджують сталінські репресії з

позицій причинно-наслідкових зв'язків та історичного процесу. Зокрема французький науковець Н. Верт розглядає Великий терор через документи та директиви, зокрема Сталіна, та в своїй праці стверджує пряму участь Генерального секретаря в здійсненні показових процесів та підготовці механізму терору у вигляді смертельних вироків [49]. Окрема Н. Верт звертає увагу на показовість судових процесів 30-х рр., погоджуючись з тезою Х. Арендт про їх театральність, однак стверджує також і мобілізаційний ресурс цих процесів для підтримання пошуку «ворогів» та місцевих силових структур.

Окремо варто зазначити відмінні підходи до великих обсягів документальних джерел актового характеру, що у зарубіжних істориків загалом зводяться в нові статистичні данні, в той час як у вітчизняних та російських дослідників спостерігається вища увага до особистості

Праці Н. Кедрова дозволяють визначити структуру радянської політичної пропаганди у 1937 р. Науковець описує, як використовуючи «репресивний концепт», шляхом висвітлення показових процесів, формування образу ворога та розкриття шкідницької діяльності, відбувалася організація пропаганди. Крім того науковець відзначає використання пропагандою протиставлення «Радянський союз-Західний світ», при цьому підкреслюючи занепадаючий характер капіталістичного устрою на противагу радянському устрою, такому що розвивається та з великим потенціалом для подальшого розвитку, при цьому Захід свій потенціал вже втратив [62].

Логічним продовженням цієї теми є розвідка І. Гасанова, який через контекст національних стереотипів висвітлює образ «ворога». На думку автора цей образ сформований самою нацією на основі стереотипів, та є логічним продовженням останніх. При цьому автор наводить класифікацію образів за критеріями походження (чужинець), поведінки (агресор, богоненависник, злодій, злочинець) та, що цікаво, абстрактності уявлення образу та відповідної цьому рівню незнання агресії (безлика небезпека, уособлення зла, смерть) [53].

Варто згадати і працю, що описує процеси формування образу ворога народу Л. Гудкова. Згідно з його дослідженням образ «ворога» своєрідне відображення масової свідомості народу, що ґрунтовно сформувалося протягом тривалого часу. При цьому сама категорія «ворога» існувала протягом всього історичного розвитку людства, а в процесі розвитку та розширення цього образу значну роль відігравала держава. Наприклад в СРСР ідеологема «ворога» виступала своєрідним інструментом соціальної інженерії, формуючи «радянську людину», однак у випадку з Радянським Союзом процес еволюції образу «ворога» використовувався також для формування тоталітарної системи, через боротьбу з різного роду диверсантами, шкідниками, «троцькістами», «дворушниками» [56].

Питанням впливу на маси за допомогою періодичних видань займалася О. Волкова, яка розглядала матеріали центральних видань, які існували в якості партійних органів, та процес формування образу «ворога» на сторінках цих видань. Особливу цінність для нас ця праця представляє, передусім, через процес аналізу змісту видань, текстових прийомів впливу, зображальних засобів мови та маніпулювання масовою свідомістю за допомогою образу «ворога» [51].

Окремо необхідно відзначити праці про ідеологічні образи вождя, «пантеон героїв» та образи «ворога», чим займається А. Арнаутів. Автор розглядає та пояснює процес формування т.з. «ідеологічної піраміди», в основі якої місцеві керівники, а на вершині – вождь Сталін [37]. Не окремо, а логічною складовою частиною цієї «піраміди» є радянські громадяни, які своїми подвигами змогли наблизитися до майже священних осіб партійного керівництва – Герої Радянського союзу (полярники, дослідники, робітники). На основі протиставлення «ми-вони» відбувалося формування та розвиток «ворогів» різного роду та напряму. Також науковець виділяє тезу основного функціонального навантаження для образів «ворогів народу» – це виділення ворожих «груп» (тобто спрощення процесу звинувачення) та контроль за діяльністю інших груп суспільства. Продовжуючи розвивати тему «пантеону героїв» А. Арнаутів розкриває методи фальсифікації та перекручування радянською пропагандою

минулого та історії, способів створення історичних міфів, які служитимуть радянській владі, передусім через її легітимізацію [38].

Аналогічну сферу наукових інтересів досліджує К. Кузіна, яка звертає свою увагу на виконавців репресивної політики – службовців НКВС, передусім в якості образу, що формувався в газетах та, зокрема, в «Правді». Дослідниця обґрунтовано стверджує важливу функцію образу працівника НКВС як протилежність до «ворога», та матеріал для наповнення системи «ми-вони» [67].

Продовженням теми пропаганди в радянській періодиці є дослідження О. Попової, яка розглядає пресу як інструмент створення образу «ворога народу». Цінність дослідження у виділенні завдань, поставлених перед періодичними виданнями СРСР, які формувалися загальною пропагандою країни. Головним завданням на II пол. 30-х рр. було інформування населення про внутрішні загрози та «ворогів народу», звичайно за «замовленням зверху». Окремим моментом дослідження О. Попової є висвітлення механізмів цих процесів у газетах, зокрема дезінформації, інформаційного штурму та посилення на авторитет особистості. Загалом робота описує процес та засоби створення штучного інформаційного поля СРСР в Україні [88-89].

Варто відзначити і сатиричні засоби пропаганди, зокрема політичну карикатуру, яку якісно представила в своїй праці Л. Гриневич. Інтерес авторки зосереджується на політичній карикатурі СРСР 1929 – 1930-х рр. Аналізуючи карикатури із сатиричних журналів дослідниця виділяє закономірні образи «ворогів», які перекликаються за популярністю і в «звичайній» пресі, а саме: «куркуль», «священослужитель», «непман», «петлюрівець» та «націоналіст» [55].

Надзвичайно обширною у вітчизняній історіографії є тема відносин українських селян та радянської влади, зокрема О. Бут розглядає проблему показових процесів з позиції залякування українських селян. Автор аналізує перебіг показових процесів в регіональному вимірі та зауважує про перші суди в рамках показових процесів які відбулися саме на Дніпропетровщині. А завдяки даним про аналогічні процеси в Сталіно та Павлограді дослідник демонструє

механізми реалізації цих процесів та підводить своєрідний підсумок репресій – падіння виробництва та деморалізації народу через втрату значної кількості досвідчених спеціалістів [41].

Важливими працями для усвідомлення показових процесів в сільській місцевості є дослідження Н. Романець. Зокрема дослідниця формує значний пласт статистичних даних на основі документальних джерел про показові процеси, а також відображає психологічну обстановку в селі під час досліджуваних репресивних кампаній. Зокрема вказується на «своєрідну колективну істерію, психоз, який свідомо нагнітався владою» [91-99]. Також дослідницею звертається увага на абсолютну фальсифікацію процесів, коли відсутність доказів, а підсудні звинувачувалися в досить абстрактних провинах «зв'язків» з «контрреволюцією», не завадила винести звинуватлений вирок аж до смертної кари. Надзвичайно цінними для нас є наведення автором реакції населення на ці процеси – усвідомлення штучності, проте відсутність будь-якої суспільної реакції через страх [92]. Окремо історикиня досліджує питання національного фактору в здійсненні репресій, зокрема в роки Великого терору [95], питанні соціальної градації [94], інформаційної війни радянської влади супроти населення [97] та репресивного управління загалом [91-93]

Не менш важливим для усвідомлення різних аспектів державного терору в сталінський час є збірники статей на тематику репресій «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», які дозволяють сформувати комплексне уявлення про політичні, економічні, соціальні, ідеологічні та психологічні особливості Великого терору. Це періодичне видання зібрало праці багатьох талановитих дослідників історії спецслужб і наводять аргументовані та підтверджені джерелами тези. Зокрема А. Темпляков повідомляє про окремі тенденції в здійсненні смертних вироків НКВС, зокрема про залучення партактиву для виконання «плану» розстрілів вчасно [68, с. 32-56].

Таким чином ми можемо стверджувати, що розробка теми Великого терору 1937-1938 рр. в Україні знаходиться в активній фазі, і попри відсутність

узагальнюючої фундаментальної праці з цієї теми, все одно має значний пласт якісних напрацювань. Однак, з теми маніпуляцій думками населення, впливу пропаганди на масову свідомість та сприйняття населенням подій Великого терору комплексна праця, яка враховує і думки пересічних громадян, відсутня. З цієї причини ми й обрали окреслену проблему в якості самостійної досліджуваної теми.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база роботи обумовлена специфікою теми сприйняття пропаганди доби Великого терору населенням СРСР. Увесь джерельний комплекс представлений опублікованими, а також неопублікованими (архівними) джерелами.

Специфіка дослідження пов'язана з повсякденним життям різних соціальних верств радянського суспільства, тому основними джерелами, насамперед, є спогади, листування, публікацій жертв терору радянської влади, періоду сталінізму, при цьому більшість публікацій вийшли друком в період Перебудови. Варто відзначити що ці спогади, зазвичай, талановитих або відомих людей описують Великий терор зокрема, і репресії 30-х рр. загалом як певне цькування талановитих людей, які якісно виділялися на фоні партійних функціонерів. При цьому існує пласт мемуаристики саме радянських діячів, однак роботи до сер. 20-х рр. доцільно використовувати лише для ілюстрування дій влади, адже ці роботи писалися самим функціонерами та використовувалися для аргументації своїх амбіцій на владу [36, с.33]. Логічно, що в ході подальшого розвитку радянської системи управління та концентрацією влади в руках Генерального секретаря ЦК ВКП (б) Сталіна, подібні публікації зникають, аналогічно до своїх авторів, яких поступово було або усунуто як Троцького, чи репресовано як Бухаріна та Зинов'єва, або залякано. Подальші публікації радянських функціонерів були підпорядковані державній політиці, адже

найчастіше ці публікації друкувалися в пресі та не мали в собі навіть натяку на критику чи огляд діяльності влади. Газети «Правда», «Большевик», «Известия» як центральні видання загальносоюзного рівня зображали собою структуру для газет всіх нижчих рівнів, при цьому останні наслідували центральні безвідступно. Промови ж активістів чи функціонерів партії повністю наслідували контекст випуску та не відрізнялися особливостями ні змісту, ні подачі.

Головним джерелом для дослідження радянського періоду лишаються різноманітні нормативно-правові документи. Такі документи як розпорядження, постанови чи накази видавалися вищими органами партійного управління та містили в собі вказівки щодо подальшої роботи. Постанови Політбюро ЦК ВКП (б) публікувалися в офіційній газеті комуністичної партії – «Правда», а тому найчастіше ці постанови містили редакційно вивірені твердження, і загалом декларували політичний напрям влади та країни загалом. Безпосередні вказівки до дії знаходяться в листах ЦК ВКП (б), які часто носили закритий характер і адресувалися нижчим ланкам, тобто республіканським комуністичним партіям, але і ці листи найчастіше не наказували, а «вважали необхідним нагадати» (закритий лист ЦК ВКП(б) всім ланкам ВКП(б) «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку» від 29 липня 1936 р.) [33, в]. Зараз частина таких листів опубліковані дослідницькими групами в рамках проекту «Реабілітовані історією» та окремими науковцями [33]. Рішення, протоколи та резолюції засідань республіканських чи обласних парторганізацій дозволяють відтворити перебіг виконання розпоряджень з центру, при цьому по документам на районному рівні особливої ініціативності, наприклад, в плані пошуку «ворогів народу», не спостерігається. В той же ж час «на місцях» - підприємствах, організаціях на кшталт телеграфу, колгоспах та інших об'єктах «народного господарства», згідно з публікаціями в періодичних виданнях, особливу увагу подіям в країні приділяє працюючий контингент. Особлива увага приділяється питанням політичного характеру – у вигляді резолюцій, листів, звернень, або мітингів на підтримку, зафіксованих на папері. Враховуючи

жорстку централізацію та, найчастіше, повну відповідність дій місцевих парторганізацій наказам центру, виникає логічний сумнів в достовірності «виявлення підтримки» масами трудящих, особливо в листах, які публікувалися в газетах.

Окремо варто зупинитися на звітній документації, яка особливо цінна з органів НКВС через чисельні показники і практично повну відсутність ідеологічної заангажованості. Не менш корисними є звіти партосередків, особливо обласного рівня, адже саме на цьому рівні данні узагальнені, проте деталізовані достатньо для встановлення достовірної інформації. Ці звіти партійних керівників різних рангів, які написані в експресивній формі із акцентом на власних заслугах, в тому числі і виконання директив по пошуку «ворогів народу» [так само, а, б, г, д, з]. Водночас звіти парторганізацій дозволяють відслідковувати зміни в ставленні представників влади до подій 1937-1938 рр., коли попередні керівники репресовані, а їх наступники виконують лише вказівки зверху, навіть в питанні ставлення до вчорашніх колег.

Періодика радянського часу несе в собі заряд інформації про стан журналістського мистецтва, а також навички редакційних художників, черпати з них інформацію про конкретну ситуацію в країні чи регіоні надзвичайно важко. Через значну політичну заангажованість та ідеологічне засилля преса не дозволяє відслідковувати настрої населення, на яку конкретна газета орієнтована. Певну інформацію про напрями репресій, а також дуже узагальнену інформацію про чисельність репресованих можна отримати з контексту газетних заміток. Крім цього періодика СРСР надає широкоспектрний матеріал для встановлення шляхів та напрямів пропаганди та насадження ідеології.

Однак використання радянських газет в якості історичного джерела дозволяє уточнити існуючі до цього наукові знахідки та закласти підвалини для нових. Зокрема, співставлення подій та їх відображення в пресі дозволяє встановити рівень заангажованості питання в пропаганді та, відповідно встановити достовірність події. Наприклад, аварії на шахтах не відображалися в

пресі, проте звучали в якості звинувачень під час показових процесів. Одночасно через орієнтацію газет на найширші верстви населення ми можемо зробити ряд висновків про організацію повсякдення населення, особливо це простежується в регіональних газетах. Через офіційний статус центральних газет («Правда», наприклад, була партійним органом) і зміст їх публікацій був загальним, мав в собі спрямовуючі твердження, що можна було деталізувати ще на декількох рівнях, саме тому регіональні газети і могли існувати як окремі видання, що відображення місцевого життя та копіювання публікацій центральних газет було дозволено (а точніше не заборонялося). Така газета як «Червоний гірник», орієнтована на населення Криворіжжя, поруч із зображеннями передовиків виробництва наводила також і сторінку із скаргами, на якій пересічні громадяни могли публікувати своє невдоволення діями керівників найнижчого рівня. Що важливо, згадки про «ворогів» трапляються регулярно, проте не заповнюють весь простір. Подібні скарги трапляються регулярно та відображають реальне ставлення радянської влади до проблем на виробництві.

Поруч із радянською періодикою, в якості альтернативного джерела ми використали україномовну періодику нерадянських земель. Головні складнощі опрацювання подібних джерел в їх недоступності з ряду об'єктивних причин, проте окремі випуски 1937-1938 рр. збереглися. Особливості діаспорної періодики в її ідеологічній однобокості, щоправда в полярному до радянської ідеології положенні [11-18, 20, 22, 32]. Крім того значна частина газет саме 1937 р. видавалися на спонсорські кошти католицьких громад, що накладало додатковий відбиток на зміст публікацій. Однак, розглядаючи ці джерела крізь призму наукової джерелознавчої критики можна виділити головні тенденції, передусім це переконання у абсолютній фальсифікації радянських новин в повному обсязі, як наслідок – постійна психологічна війна засобами статей та заміток написаних емоційною, експресивною мовою, із широким використанням художніх засобів, в чому ця преса наближається до радянської, а іноді і перевершує її. Проте діаспорні періодичні видання мали виживати в ринкових умовах, а тому в значній

мірі відображали інтереси спонсорів, але конкретно можна сказати, що радянська пропаганда змогла створити інформаційний пузир над всією країною, що не дозволяло нікому за кордоном навіть припустити реальні обсяги репресій.

Для написання магістерської роботи було використано 719 випусків газети «Правда» за 1937-1938 рр., в ній виокремлено 642 публікації присвячені боротьбі з «ворогами», окремі публікації використано для ілюстрування маніпуляцій масовою свідомістю. Крім того, для ілюстрації регіональних подій Великого терору нами було проаналізовано 597 випусків «Червоного гірника», з яких виділено публікацію, здійснену в один час із діаспорним періодичним виданням. А також, для відображення альтернативної точки зору, але такої, що буде максимально відповідати інтересам українського народу, проаналізовано 18 газет «Український Бескид», що видавався на Західній Україні, та 3 випуски «Українські вісті» з Канади, обидві газети з випусками 1937 р. З них виділено 11 випусків із згадками про УРСР та 5 публікації з них про репресії в СРСР [11-18, 20, 22, 32].

Не менш важливими є сучасні збірники документів, такі як проект «Реабілітовані історією», що несе в собі величезний пласт перекладених українською документів, виписок з протоколів, вирізок з газет, а також величезного біографічного матеріалу про осіб що постраждали від репресій в Радянському союзі, протягом всього існування останнього. Проект передбачає групування документів за територіально-адміністративною ознакою та відтворює поділ України по областям на 1991 р. Ці збірники знаходяться у вільному доступі [33].

Нарешті, заключною та найважливішою частиною джерельної бази є спогади жертв репресій та їх родичів. Для написання магістерської роботи ми використали такі спогади, які не були опубліковані до цього та зберігалися у фондах краєзнавчого музею. Загалом спогади представлені біографіями, записаними працівниками музею, або у вигляді листування між родичами репресованих [3-8, 23, 26-28]. При цьому самим подіям 1937-1938 рр. присвячено

зовсім небагато уваги, загалом спогади про репресування родичів виглядають наступним чином: спочатку інформація коли було репресовано людину, окремі відомості про стан на роботі; в який час доби особу було заарештовано; як родичі намагалися зв'язатися з заарештованим протягом першого місяця; отримання довідки про смерть або посмертну реабілітацію.

Подібний шаблон присутній для більшості спогадів, зазвичай займає 5-6 рукописних строчок. Нами відібрано 19 біографій, які збереглися у фондах музеїв, в якості спогадів очевидців, із збереженням орфографії та мови викладу. Середній обсяг згадок за темою Великого терору 1937-1938 рр. – 3 строчки.

Окремо необхідно відзначити історико-краєзнавчі розвідки у вигляді біографічних книг та газетних статей. Останнє джерело особливо потребує джерелознавчого аналізу та перевірки на достовірність, проте дозволяє акцентувати увагу на важливих запитаннях особистого ставлення працівників НКВС до виконання вироків, а також припустити чи не існувала неофіційна градація в лавах спец.служб саме за здатністю до розстрілів. Також необхідно конкретизувати відомості про біографічні розвідки, які видані у вигляді краєзнавчих книг та присвячені видатним постатям Криворіжжя. В нашій роботі використано працю Н. Єсіної про Едуарда Фукса [58], Л. Шаповалової про Федора Піддубного [111] та В. Яцика про Олексія Солом'яного [35]. Ми віднесли ці праці саме до джерел, адже вони потребують додаткового джерелознавчого аналізу та співставлення з іншими фактами.

До неопублікованих джерел ми віднесли книгу Муляра Бориса Федоровича, яка містить цілу плеяду згадок про Криворіжжя і несе на собі яскравий авторський відбиток, а тому відображає неоднозначність та специфіку подій початкового етапу існування радянського суспільства. Книга поєднує в собі елементи краєзнавчої енциклопедії, мемуарів та щоденника, при цьому особливо вирізняється за рахунок машинописного характеру [1]. А також спогади зібрані автором у власній сім'ї, публікуються вперше [2].

В цілому, увесь джерельний комплекс роботи репрезентований опублікованими та неопублікованими джерелами, є репрезентативним і достатнім для вирішення всього діапазону дослідницьких завдань роботи.

1.3. Методологічні засади дослідження

Виконання поставлених дослідницьких завдань вимагає комплексного ознайомлення з ситуацією II пол. 30-х рр. в СРСР. Для цього необхідно ознайомитися з глобальною історичною ситуацією в країні, а саме з формуванням сталінізму. Для цього необхідно опрацювати теоретичні надбання з історії тоталітаризму. Нині є декілька концепції дослідження тоталітарного суспільства і дві найбільш відомі – «тоталітарний підхід», представлений, передусім, працями є Х. Арендт [36], З. Бжезинський, Х. Лінц та інших. З позиції «тоталітаристів» перманентні репресії це спосіб форсованої та ефективно побудови соціалізму. За допомогою терору здійснювалася мобілізація та підтримувався порядок в суспільстві.

Другим напрямом у вивченні феномену тоталітарної влади є ревізійністський підхід. Концептуально він відрізняється від попереднього увагою не до політичних процесів, а до реакцій населення і окремих індивідів на дії влади. Головними представниками концепції є Ш. Фіцпатрік [107], яка продовжує дослідження до сьогодні, а також є Л. Віола, М. Левін, Р. Маннінг. В рамках перегляду домінуючою в попередні роки «тоталітарної концепції» (тому підхід і отримав назву «ревізійністського») дослідники аналізували періодику, досліджували повсякдення, знайомилися з відкритими джерелами. Їх дослідження допомагають усвідомити ситуацію в СРСР 30-х рр. з позиції пересічного громадянина. Однак методологія «ревізійністів» вразлива до фальсифікацій з боку досліджуваних тем, тому в результаті значна частина результатів дослідження, яка не мала під собою чітких доказів, інтерпретувалася в дусі саме радянської офіційної ідеології.

Дослідження питань взаємодії влади з масовою свідомістю потребує залучення як суто історичних, так і міждисциплінарних методологічних підходів. Тому одним із об'єктів нашого дослідження є масова свідомість, яка піддавалася комплексним та постійним впливам з боку влади. Для здійснення такого дослідження варто залучити міждисциплінарні підходи, зокрема з психології та соціології.

Залучивши дослідження російського психолога Д. Ольшанського можна говорити про існування масової свідомості на двох рівнях, при цьому перший рівень (емоційно-дієви) виступає в якості індикатора, механізму реалізації прагнень соціальної групи, в той час як другий рівень (раціональний) формується в ході складного, багатостороннього процесу розвитку і відображає ціннісну сторону групи та можливість людини впливати на події [79, с. 20].

Тепер, аналізуючи пропаганду та ідеологію загалом ми можемо виділити аспекти, які піддаються впливу з метою маніпуляції масовою свідомістю. Передусім це вплив на емоційну складову, найчастіше засобами спрощення мовних конструкцій та порівняння із добре знайомими людям образами. Надалі використання повторів та штампів, які повторюються в єдиному просторі. Як наслідок подібних маніпуляцій – формування спотвореного, деформованого раціонального рівня свідомості – псевдоцінності, хибні переконання та сакралізація монополії на владу в руках комуністичної партії. Подібні процеси відбувалися найчастіше на підсвідомому рівні та не дозволяли людям припустити інший розвиток подій.

Цілі та завдання магістерської роботи визначили комплекс використаних методів, в основу яких покладено основні принципи наукового пізнання, до яких ми відносимо принципи історизму, об'єктивності, системності та всебічності.

Принцип історизму передбачає розуміння сутності та специфіки досліджуваного історичного періоду, вивчення явища в конкретних умовах його існування. Дотримання цього принципу дозволяє розглядати історичне явище у контексті його розвитку. Застосування цього принципу передбачало дослідження

відносин «влада – суспільство» у всьому комплексі складних соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися в республіці та країні загалом протягом 1937–1938 років.

Зважаючи на значну заполітизованість теми Великого терору, особливе значення мав принцип об'єктивності, однак при дослідженні мікроісторії, окремих біографій жертв терору в значній мірі дослідження виходило з позицій злочинів влади супроти населення. Вихід в подібній ситуації був у створенні мікробанку даних, де кожна біографія існувала як окрема тема не залежно від походження особи, її статусу чи займаної посади. Водночас всі перераховані якості стали головними критеріями для розрізнення осіб між собою, і з цього підходу стає необхідним застосовувати принцип всебічності.

Мета та завдання наукової роботи визначили комплекс методів, застосованих при виконанні дослідження. Вони увійшли загальнонаукові, спеціально-історичні, конкретно-історичні методи.

Загальнонаукові методи дослідження (аналізу, синтезу, історичного та логічного) зберігали свою актуальність протягом усього дослідження. Вони використовувалися для формулювання узагальнень, висновків, аргументації. Історичний метод дав можливість проаналізувати розвиток досліджуваних процесів і подій у хронологічній послідовності з метою їхнього всебічного висвітлення. Логічний метод дозволив чітко структурувати науковий матеріал та роботу загалом.

Спеціально-історичні методи застосовувалися відповідно до етапів роботи. На стадії евристики використовувалися джерелознавчі методи: пошук, відбір джерел, встановлення їхньої об'єктивної цінності. Працюючи з виявленими джерелами застосовувався герменевтичний аналіз. Діахронічний метод (періодизації) дав можливість виділити різні етапи у формуванні образу «ворога народу» та пов'язані з цим суспільно-політичні події.

Важливу роль процесі наукового дослідження зіграли конкретно-історичні методи. Історико-порівняльний метод, за допомогою якого ми провели аналіз

центрального, місцевого та діаспорного друку дозволив встановити відмінності у технологіях здійснення пропаганди та формування інформаційного поля.

У ході дослідження періодичного друку був застосований і метод дискурсу, що орієнтується на аналіз внутрішньої організації елементів тексту, до яких належить назва, короткий огляд, основні тези, контекст та історія подій. Таким чином, ми проаналізували типову структуру окремих публікацій, що дозволило виявити різні інструменти маніпуляції текстом впливу на громадську думку.

Таким чином, ми вважаємо, що крім загальнонаукових та суто історичних методів дослідження наша робота потребувала застосування певних специфічних, міждисциплінарних методів. Використовувані нами концептуальні підходи, принципи та методи наукового пізнання дозволили повною мірою досягти поставленої мети та виконати заявлені дослідницькі завдання.

Висновки до першого розділу

Отже, на основі викладеного вище ми можемо стверджувати про ґрунтовне дослідження подій Великого терору, зокрема про психологію масової комунікації та соціальну мобілізацію в СРСР 30-х рр. Доступні праці дозволяють скласти уявлення про причини, механізми, напрями, цілі та результати репресій Великого терору.

Інакше ситуація виглядає з літературою про здійснення пропаганди в Радянському союзі та Україні зокрема. Поруч із значною кількістю статей про цілі, напрями, механізми, форми пропаганди, поки що не представлено узагальнюючої фундаментальної праці з пропаганди саме періоду раннього сталінізму.

Надзвичайно широко у відкритому доступі представлені періодичні видання СРСР та української діаспори 1937-1938 рр. Які, із застосуванням відповідного

джерелознавчого аналізу дадуть можливості для аналізу механізми радянської та діаспорної пропаганди.

Нарешті фондами Криворізького краєзнавчого музею представлені спогади жертва репресій, що дозволяє скласти уявлення про сприйняття населенням подій Великого терору 1937-1938 рр., однак вони потребують розшифрування відповідно до мовних особливостей періоду.

РОЗДІЛ 2

«ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

2.1. Особливості радянської пропаганди сер. 30-х рр. за матеріалами преси

Тоталітаризм як система суспільного життя тяжіє до абсолютного або тотального контролю над кожним громадянином – такий висновок можна зробити аналізуючи праці дослідників тоталітаризму, таких як Х. Арендт, Р. Конквест, Ш. Фіцпатрік [36, 64, 108]. В ХХІ ст. такі наслідки пропаганди, притаманні в тому числі і тоталітарним суспільствам, як стихійні виступи мас населення, падіння морального фону чи свідомий відступ широких мас населення від законності можна спостерігати в ході ведення гібридних воєн, що пов'язано схожим інструментарієм, проте відмінними цілями та рівнем контролю.

Для аналізу способів виправдання протиправних дій влади, а саме репресій, необхідно усвідомлювати причини цих репресій взагалі, і пояснити чому подібне мало місце взагалі.

Почати варто з головної ідеї тієї сили, що утворила СРСР та дозволила Йосипу Сталіну сформувати тоталітарну систему, а саме ідеї «соціалістичної революції» більшовиків: захоплення влади пролетарями та побудови соціалістичного суспільства [97]. Так, Володимир Ленін вказував, що має встановитися революційна диктатура пролетаріату, що буде являти собою владу, що здійснюється та підтримується шляхом насильства пролетаріату над буржуазією. А Бухарін доповнював тему висловлюванням, про методи виховання комуністичного людства шляхом пролетарського примусу від розстрілів до трудової повинності. Зрозуміло, що подібні протиправні дії пояснювалися необхідністю «побудови нового суспільства». Але вже на початку діяльності більшовиків, як провідної сили в державі можна помітити прагнення перетворення суспільства застосовуючи в якості інструмента соціальної інженерії

репресії. Це мало продовження і у підходах до законності, як зведення писаних правил, порушення яких потрібно пояснити, тому неодноразово з 1917 р. лідери більшовиків сприяли спрощенню та пришвидшенню судочинства, зокрема Мартін Лацис 24 грудня 1918 року з приводу класової боротьби висловився, що під час слідства не потрібно шукати доказів вини чи невинуватості, а потрібно встановлювати походження, виховання, освіти чи професію.

Отже, до досліджуваного періоду сформувалася стійка ідея побудови соціалістичного суспільства для пролетарів та селянства шляхом знищення (або «переходу від капіталізму до соціалізму») т.з. буржуазії. Оскільки СРСР на той час був фактично єдиною соціалістичною країною здатною до самостійних кроків, то на міжнародному рівні існувала реальна напруга з усіма сусідами, що використовувалося як консолідуючий фактор на рівні «ми-вони», який мав місце протягом всього існування СРСР, але саме в сталінський період, до 30-х рр. ХХ ст. сформувалася стійка лінія «іноземного втручання» в пропаганді. Мотивуючи свої накази цією загрозою протягом 30-х рр. регулярно, з ініціативи керівництва країни здійснювалися репресивні акції проти іноземців, «шкідників», «диверсантів», «шпигунів» [89, с 161]. Нині питання причин застосування «перманентних репресій» в історіографії розглядається з позиції маскування явних помилок центральної влади в організації господарського життя СРСР [99, с.78]. В рамках комуністичної ідеології подібне пояснювалося як протидія ворогів соціалізму, а арешт цих людей як своєчасне реагування на акти агресії. Крім того постійне невиконання господарських планів, невплата заробітних плат, як наслідок падіння рівня життя населення логічно вписувалося в концепцію «країни Рад в оточенні ворогів».

Необхідність транслявання необхідної для політичної верхівки СРСР картини подій в країні, важливу роль відігравала пропаганда саме серед власного населення. Визначальне завдання Відділу агітації та пропаганди було охоплення населення СРСР мережею ЗМІ, які доносили до людей саме необхідну для ВКП(б) інформації. Організаційно цей орган змінювався протягом існування, а в 1935 р. з

ініціативи Сталіна був розділений на 5 відділів: друку та видавництв, партійної пропаганди та агітації, шкіл, науки, культурно-просвітницької роботи. Структурно відділ наслідував існуючу структуру партії та мав представництво у вигляді відділів у республіканських, крайових та обласних парторганізаціях. [110, с.2]. Таким чином сфера застосування агітації та пропаганди окреслена висвітленням політики партії в необхідному для центру ідеологічному світлі. Однак говорячи про тоталітаризм, який оформився до сер. 30-х рр., необхідно враховувати перекваліфікацію пропаганди на зовнішню політику, для формування необхідного образу країни, у випадку із внутрішньодержавними справами, то пропаганда замінюється ідеологією, яка постулюється на маси та є інструментом виконання нових ідей управління [36: С. 392]. Змодельовати цю ситуацію можна на прикладі теоретичного трубного заводу, коли центральне керівництво проголошує лозунг «Даєшь больше труб!», це може означати як сигнал ОДПУ до фабрикації справи проти директора чи когось із працівників заводу, так і звичайний наказ до прискорення виробництва. Умови тоталітарного суспільства дозволяють розробляти декілька напрямів одночасно (як, наприклад, заохочення праці так і застосування репресій), а засоби пропаганди дозволяють переконати громадськість в правильності здійсненого [так само: С.476]. На практиці подібна система реалізовувалася дещо примітивніше, часто із повторенням вже здійснених дій. Наприклад діяльність Дніпропетровського обкому партії по пошуку «шкідників» та «троцькістів» з 1934 р. поступово розширювалася, при тому що на 1936 р. загалом по СРСР спостерігається «благодушне ставлення парткомів та райкомів до колишніх опозиціонерів» [103: С.127]. А на кінець лютого 1937 р, саме напередодні постанови Лютневого Пленуму, яка призведе до масового терору, в Дніпропетровській області, різко «викрили» ще 316 осіб [33, с. 206].

Однак з становленням Йосипа Сталіна як політичного лідера з II. пол. 20-х рр. ХХ ст. розпочинається поступове формування тоталітарної системи, який відрізняється окрім соціально-економічних змін ще і перебудовою мислення.

Невід'ємною складовою такої системи стає гнучка і проста ідеологія, яка постійно підкріплюється пропагандою [99, с. 79]. Відмінність в більшовицькій ідеї «світової революції» та ідеології тоталітарного СРСР (що найчастіше прямо пов'язують зі Сталіним) в тому, що більшовики прагнули до побудови соціалістичного суспільства насильницьким шляхом в усьому світі, а тоталітарний СРСР до світового панування, що не одне й те саме. Майже неможливо конкретно та безапеляційно заявити про що думали організатори Жовтневого перевороту 1917 р., однак їх політичні кроки свідчили про конструювання нової суспільно-політичної системи, яка матиме в центрі соціальні блага для узагальненого, але реального «пригніченого класу». Реальні умови суспільного устрою колишньої Російської імперії показали неможливість реалізації значної долі більшовицьких ідей (передусім самоуправління на місцях), а рівень економічного розвитку цих земель не дозволяв здійснити іншу частину комуністичних ідей в заплановані строки. Однак було б несправедливим стверджувати, що Ленін та його однодумці були винятково зацікавлені в благополуччі населення, адже навіть крок в бік підвищення рівня заможності частини населення, та зокрема селян, як НЕП вводився «всерйоз і надовго, але не назавжди». Варто зазначити, що концентрація влади в руках Сталіна реалізовувалася не використанням конструктивних особливостей нової системи, наприклад існувала можливість схвалення особи найвищим авторитетом, тобто Леніном, в якості свого наступника. Концентрація абсолютної влади над всіма сферами життя країни реалізувалася кадровою політикою Сталіна, а саме приведенням на посади малоосвічених, але особисто відданих Сталіну чиновників. Маючи подібну опору, з середовища якого став можливий трансфер кадрів і до секретної поліції, для виправдання дій влади можна було використовувати самі примітивні засоби. Можна припустити, що на основі абсолютної підтримки народом, передусім армією та флотом, можна було диктувати Політбюро свої умови і так само узурпувати владу в своїх руках, однак створена система не дозволяла подолати вплив ЦК ВКП(б) не перебуваючи в

партії, попри те, що пропаганда активно зображала нерозривний зв'язок партії та народу, насправді всі сфери життя людини були під контролем держави [36, с.249].

Важливо зауважити, що за своїм змістом інформаційне поле СРСР було орієнтоване на інші країни, передусім Європи, такий висновок можна зробити з ряду об'єктивних ознак. Передусім це односторонність більшості ЗМІ в країні, що підтверджується, наприклад, змістом періодичних видань. Давайте розглянемо наповнення центральної, регіональної газети та діаспорного видання в якості контрольного за один період – 21-23 листопада 1937 р.

В якості центральної газети проаналізуємо «Правду» як найбільшу за тиражем та охопленням аудиторії, значимістю публікованих матеріалів та, зрештою, офіційний орган ЦК ВКП(б): випуск від 21 листопада 1937 р. присвячений виборам у Верховну Раду СРСР 12 грудня 1937 р., слухним зауваженням буде характер створення газети – офіційний орган партії, а отже не зовсім доцільно порівнювати її з газетами іншого типу, однак загальний зміст газети якраз не підкреслює політичний характер періодичного видання, а навпаки – переймає на себе функції газет для широкого кола читачів. Продовжуючи аналіз наповнення випуску «Правди» №320 звертає на себе увагу присутність сторінки міжнародної ситуації присвяченої самим гострим політичним питанням із залученням озброєних контингентів, впливам «фашизму» та діяльності Лігі націй. Якщо припустити, що газета «Правда», як офіційний орган ЦК ВКП(б), відображає позицію партії з міжнародної ситуації, то наведення вірша (мовою оригіналу) «*От имени молодежи*» (додаток В), який несе лише агітаційну форму, вже ставить під сумнів суто інформаційний характер «органу ЦК ВКП(б)», а зведення про крадіжку гаманця на останній сторінці і взагалі підтверджує «популярний», в значенні літературного стилю, характер «Правди». Зіставивши цей випуск з іншими 358-ма 1937 року можемо виділити основну особливість для «Правди», яке можна спроектувати і на іншу центральну періодику. Показове дотримання типу періодичного видання – «Правда» друкований орган ВКП(б) і

тому публікує документи та промови пов'язані з політичною діяльністю партії, як і належить подібним органам, проте постійно використовує прийоми маніпуляції та пропаганди звичайної преси на кшталт віршів, які натякають на правильність політичного курсу партії. Що важливо – «Правда» використовує прийом перенесення уваги, коли вірш, написаний професійним поетом виставляється в якості звернення від іншої особи, яка за походженням і за соціальним станом могла б викласти думки подібним чином лише за великого ентузіазму. Важливість подібних моментів для нашого дослідження в зовнішній безпечності таких прийомів, за якими маскуються злочини влади. «Правда» доступна і для іноземців, та є першим елементом до створення необхідного інформаційного поля, яке наповнюється промовами партійних лідерів, листами «з місць», звітами про успішне виконання планів та перемоги в стаханівському русі, проте опускаються моменти цькування вчителів [106, с. 43], низький рівень освіти механізаторів-колгоспів та того яка зарплатня у селяни (у вигляді трудовнів). Однак перераховані запитання більш властиві іноземцям, а враховуючи що перші історичні дослідження СРСР розпочалися саме за кордоном, то і вчасна концентрація уваги світової спільноти на ситуації всередині СРСР могла змінити історичний перебіг подій, власне тому радянська влада і докладала зусиль до створення інформаційного вакууму на підконтрольній території, але не до підбору кадрів пропаганди, про що ми розповімо пізніше. Крім того, центральні газети, орієнтовані в тому числі і на іноземців, не відображали всього ідеолого-пропагандистського апарату радянської влади.

Значною складовою створення «правильного» інформаційного простору в СРСР були поширені, або доступні (ціна «Червоного гірника» 10 коп.), радянські газети, а саме регіональна періодика, що з однієї сторони перебуває на нижчому «щаблі газетної ієрархії», проте не є локальним періодичним виданням на кшталт газети підприємства, а транслює інформацію на певну територію. Ми розглянемо «Червоний гірник» як таку газету, що відповідає перерахованим вимогам, а також, через орієнтацію на певний регіон, має бути багатопрофільною. Ми розглянемо

саме №266 (3496) від 22 листопада (на наступний день після виходу розглянутого №320 «Правди») аби порівняти із новинами центральної газети. Передусім варто відзначити відсутність наскрізної лінії номеру (відмінної від інших випусків), адже №226 «Червоного гірника» описує переваги та успіхи радянського господарського будівництва та пропаганду стаханівського руху, як до так і після цього випуску. Обов'язково перекликається з «Правдою» тема прийдешніх виборів у Верховну Раду СРСР, але на відміну від центральної періодики регіональна віддає перевагу продовженню теми ударного соціалістичного будівництва. На першій шпальті «Червоного гірника» (мовою оригіналу, орфографію збережено): *«Більшовицька організація соціалістичного змагання»* при цьому редакція правдиво зазначає що взяла інформацію з вчорашнього номера «Правди»; *«Лист товаришеві Сталіну від зборів стахановців підприємств Сталінського району»*, якому присвячено центральну частину передовиці та повідомляє що *«стахановці, разом з усіма трудящими безмірно щасливі тим, що 12 грудня матимемо честь виразити своїм голосуванням»* підтримку Сталіна; основні новини міжнародної політики, ліворуч на передовиці внизу; інформація про черговий пленум Криворізької міської ради; *«За 60 тисяч тонн руди щодоби!»* - стаханівська агітація із описами підприємств-передовиків, обіцянками *«Підтягнути власну діляницю»* та в самому кінці – про преміювання стахановця. Друга сторінка присвячена інформуванню населення про прийдешні вибори у вигляді опису роботи гуртка політичної освіти, а третя суспільному засудженню проблем, що надзвичайно цікаво з точки зору кампанії пошуку ворогів, адже пропагандистський штамп «ворог» присутній, але лише в окремих замітках, і або це *«наслідки шкідництва»* які не ліквідовані через недбалість, або *«тут щось більше ніж недбалість»*. А на четвертій сторінці огляд зовнішньополітичної ситуації із копіюванням новин із вчорашнього номера «Правди» та афіша. Тепер ми можемо підсумувати що регіональна преса користувалася більшою свободою у підборі формулювань, тобто заголовки та самі тексти були написані більш просторічними висловлюваннями, у формі

діалогів та відгуків пересічних людей (сторінка про гурток для вивчення умов проведення виборів, а внизу замітка «Домогосподарки за вивченням Основного закону»). Крім того регіональна преса органічно доповнювала центральні газети, завдяки розширенню (або просто дублюванню) окремих положень та новинами регіонального характеру.

Тепер варто порівняти наведені радянські періодичні видання зі схожим періодичним виданням діаспори. Для цього ми обрали газету «Українські вісті», що виходить з 1928 р. в Едмонтоні, Канада, № 48, 30 листопада, 1937 р. Схожість виявляється передусім в орієнтації на широке коло читачів, адже українська діаспора в Канаді в більшості складалася з селян, тобто людей із початковим або середнім рівнем освіти, а основне коло читачів радянських газет було аналогічним. Крім того структура газети спрямована на підтримку інтересу аудиторії: на першій шпальті головні новини ближнього та далекого зарубіжжя, які можуть зацікавити україномовного читача, на другій сторінці «Вісті з українських земель» що описують новини українських етнічних (!) земель, а також перші ознаки католицького спонсорування видання - опис паломництва до Святої землі. Надалі наводяться новини, власне Канади, популярного характеру, події церковного та світського характеру (візит сина П. Скоропадського в Торонто), та критика радянського ладу у вигляді статей-роздумів. Останні сторінки присвячені листам читачів, заміткам міжнародної ситуації, оголошенням та різноманітній рекламі. На основі доступних випусків 1937 р. ми можемо стверджувати, що пропагандистський дискурс характерний для регіональної преси 30-х рр. загалом, а для діаспорної, яка спонсорувалася в значній мірі національно самосвідомим українцями, такий дискурс взагалі частина існування. Крім того конструкція діаспорної періодики відображає комерційний характер видання, а відтак і наявність розважальних елементів, і реклами. Однак перші шпальти як в радянській пресі, так і в діаспорній схожі, передусім увагою до міжнародної ситуації, і зміст самих публікацій в залученні до свого політичного курсу якомога більшої частини «розумних людей», такий висновок можна

здійснити через постійну апеляцію до логіки (для діаспорної періодики), або до моральних устоїв людства (радянська).

Підсумовуючи можна зробити ряд висновків:

1. Радянська система пропаганди через газети здійснювала комплексний вплив на населення. Цей вплив здійснювався різноманітними прийомами, які не викликали в читача відчуття насильного насадження ідей. Центральні газети в повсякденному житті мали продуману структуру, яка існувала в рамках радянської ідеології, проте не викликала серйозного дисонансу для іноземних читачів, які сприймали подану в центральних газетах інформацію як правду, лише частково перебільшену
2. Регіональна преса була спрямована безпосередньо на населення. В значній мірі регіональна періодика не представляла собою самостійні видання, лише продовжуючи загальнополітичну лінію в державі. Головна функція місцевих газет у створенні контрольованого інформаційного простору
3. Радянські газети спрямовують населення на сприйняття політичних та господарських новин, мінімізуючи розважальний момент, лишаючи подібне для спеціалізованих журналів, які в свою чергу так само контролюються

На перший погляд парадоксальна ситуація розвіюється після ближчого знайомства із кадровою політикою сталінського періоду. Ситуація в низькій компетентності пропагандистських кадрів, тобто основних виконавців ідеологічних наказів радянської влади, проблема виникла в текучості кадрів та недостатній підготовці, що однак загалом ігнорувалося через перевагу лояльності кадрів над їх професіоналізмом [40, с. 17].

Однак глобальне засилля державних організацій, навіть без альтернативного вибору, не дозволяє створити тоталітарну особистість, автономізовану, «людину

маси», яка власною волею порвала зв'язки з традиційним минулим. Для формування такої особистості існує єдиний засіб – перманентні репресії, оскільки створюючи умови, коли для виживання людина має використовувати примітивні інстинкти, як, наприклад, страх або голод, призводить до спрощення мислення [97: с. 169]. Оскільки для існування тоталітаризму необхідна зміна мислення, то в своєму спрощеному «одновимірному» вигляді мислення піддається простішим маніпуляціям масовою свідомістю, які можуть реалізуватися поступово, через грубі, проте емоційно забарвлені зміни в змісті загальної освіти, або у вигляді пропаганди у ЗМІ, які нині називають прийомами «жовтої преси».

Як ми уже зазначили, ідеологічно правління Сталіна змінило акценти та почало обслуговувати не ідею загалом, а конкретний міфологізований пантеон радянських героїв, проте зміст ідеології зберігся. Це можна відслідкувати, наприклад, за концепцією «перманентного терору», висловленого Йосипом Сталіним у 1928 році, який передбачав репресії проти «злочинців без злочинів», як їх назвала Х. Арендт. 8 липня 1928 року в промові на пленумі ЦК ВКП (б) Сталін висловив думку, що «відживаючі класи» не стануть «добровільно» здавати свої позиції, «не намагаючись зорганізувати опір».

Як бачимо, ідея країни «в оточенні ворогів» зберігається, при цьому «перманентний терор» не звичайне мовне кліше, а реальний термін, адже з 1928 р. переслідування та арешти не зупинялися ні на мить. З кін. 20-х рр. починається примусова колективізація, і, як ми вже зазначили вище, виправданням до знищення супротиву найбільш працездатної частини селянства з штучним ярликом «курулі» став «супротив» (що існував в декількох вимірах, а не лише в протидії політичному режимові). Закономірною «реакцією» влади, яка виступала як головний (і єдиний) захисник народу, на подібний «супротив» (мінімальний, інстинктивний і не організований) стає збільшення штату силових структур (для боротьби саме з політичними супротивниками) – Всеросійської Надзвичайної комісії, яка потім переформована в Головне політичне управління (ГПУ). Репресії доби сталінізму, окрім іншого, пояснювалися цілою низкою тверджень і штампів.

Ми вже згадали створений ярлик «куркулів», про що Й. В. Сталін в 1928 р. на липневому пленумі ЦК ВКП(б) заявив стверджуючи загострення супротиву експлуатарських класів по мірі побудови соціалізму, що виправдовувало репресії проти куркулів, як останніх експлуататорів в СРСР. Надалі протиставлення «ми-вони» лише розширювалися: абсолютизовалося вже згадане твердження про «країну Рад» в оточенні «імперіалістичних країн», які прагнуть знищити здобутки соціалізму, небезпека контрреволюційних організацій, що в контексті вказувало на Білий рух, що здійснив серйозний опір роки Громандянської війни 1917-1922 рр., а після «виявлення» та ліквідації цих організацій почалося «полювання» на контрреволюційні елементи, з поч. 30-х рр. продовжується застосування ярлику «ворог народу», який мав місце з 1917 р., але тепер в чітко вираженому політичному забарвленні. Після знищення існуючих та імовірних контрреволюціонерів активісти та ВКП (б) «виявляють» «ухильників» - опозиціонерів, що так само прагнуть знищити соціалізм, але тепер вони серед «своїх». Закономірною реакцією в таких умовах має стати протидія та арешти подібних «ворогів». В 1937 р. подібне здійснювалося як на місцевому так і всесоюзному рівні, у вигляді судових процесів проти «троцькістів» в областях та відкритими процесами на найвищому рівні.

Логічним буде припущення, що репресивна політика протягом 20-50-тих рр. ХХ ст. мала схожу структуру та цілі через вплив політичних лідерів та особисто Сталіна, саме тому в організаційному плані репресивна кампанія 1937-1938 рр. була продовженням і певним узагальненням всіх заходів організації державного терору в СРСР. Саме тому в ході Великого терору застосувалися механізми та засоби попередніх років, тому доцільним буде узагальнити досвід проведення репресій напередодні Великого терору. Передусім варто зазначити, що до сер. 30-х рр. сформувалася т.з. «доктрина теорії», коли дії керівних органів в державі, тобто представників комуністичної партії, визначаються саме ідеологією та створеною нею системою уявлень про реальні та неіснуючі загрози, а не політичною чи економічною ситуацією [37, с.60]. Закономірним втіленням

подібної «теорії» є масові регулярні репресивні кампанії, що проводилися раніше протягом 1930-1932 рр. та охопили репресіями загалом 1,4 млн чоловік, при цьому були спрямовані на селян, як найширшу верству населення, в той же ж час ці кампанії переслідували як генеральну мету забезпечення виконання політики центральної влади, але відрізнялися від терору проти імовірної опозиції (загалом освічених людей узагальнених під ярликом шкідників, контрреволюційних елементів, «спеціалістів»), яка ліквідовувалася як злочинці (люди, які свідомо порушили закон і мають понести відповідальність). Виправданням для масового виселення селян, в ході розкуркулення, стало їх класове походження, що за змістом набагато жорстокіше, проте підкріплене комуністичною ідеологією набагато глибше.

В період між 1934-1937 р. спостерігається поновлення фабрикації справ організованих контрреволюційних груп, що мали на меті повалення радянської влади. Це справи т.з. «Об'єднання українських націоналістів» 13-15 грудня 1934 р. коли більшість «викритих» було розстріляно (37 звинувачено і 28 розстріляно) [33: С.44]. Надалі розмах репресій лише збільшувався, про що успішно звітувалися керівники обкомів, що займалися пошуком «дворушників» - так тепер стали називати людей, що вступили в партію і прикриваючись статусом шкодили комуністичній партії та країні. При цьому легітимізація насильства здійснювалася методами близьким до народного віче часів Київської Русі: обговорення листа ЦК ВКП(б) від 18 січня 1935 р. «Уроки подій, пов'язаних із злочинським вбивством С. М. Кірова» завершувалися рішенням перевіряти на «надійність» «підозрілих», при цьому поштовхом до «пильності» були загалом емоційні штампи на кшталт «підлих вбивць», а підставою до перевірки (і виключення з партії) було «заплямоване» минуле [так само]. Варто зауважити, що на практиці репресії проводили саме органи НКВС, в той час як сумно відомі донесення створювали атмосферу пильності та підозрливості, водночас, на побутовому рівні подібні донесення завжди можна було представити як «захист радянських людей», що було додатковим аспектом легітимізації репресій [39, 40, 65].

Надалі спостерігається «боротьба з Троцькістсько-зинов'євськими» групами, які повсюдно викривали по всьому СРСР в тому числі і в Україні. Офіційно ВКП(б) в особі своїх лідерів заявляли про «контрреволюційну діяльність» таких груп, які тепер розпочали готувати ще й замаху на лідерів СРСР [40: С.45]. При цьому на Дніпропетровщині на рівні області «викриття» «троцькістів» відбувалося регулярно, а на рівні міському Кривого Рогу взагалі виявлено ініціативу та виключено з партії директора Криворізького металургійного комбінату Я. Весніка та його заступника Ч. Ільдрима, що було не прийнято центром та спеціальною постановою Політбюро ЦК ВКП(б) обох було відновлено в правах, а першого секретаря міському Ю. Левітіна звільнено «за помилки в роботі» [так само: 46]. Тобто, зазначена вище «доктрина теорії» була представлена, для створення виконавців наказів, а заклики для пильності в промовах і пропаганді виконували не мотиваційну функцію, а функцію маніпуляції масовою свідомістю.

Новим поворотом у легітимізації репресій став оперативний наказ №00447, адже тепер людей репресували за відбуті покарання, а саме, за те що вони як куркулі повернулися з місць ув'язнення і знову несуть загрозу радянському ладу. Подібна аргументація тісно пов'язані з ідеологічною ситуацією в країні, яка планомірно формувалася протягом попередніх років і тепер узаконила не лише монополію держави на насильство, а і на судову інтерпретацію, адже органи НКВС отримали право самостійно в прискореному порядку вести справи, що класифікувалися як тероризм. При цьому в оперативному наказі №00447 рамки поняття «тероризм» знову встановлювалися за класовим походженням та дозволило «трійкам» НКВС «знайти» в 45 разів більше ворогів радянської влади, ніж проголосив Й. Сталін на лютневому Пленумі ЦК ВКП(б) [40, с.4].

Важливо відмітити, що поруч із легітимізацією репресій в юридичному полі відбувалося паралельне апелювання влади до населення. Загалом в роки Великого терору, як і в попередні роки, «вороги народу» зображалися як втілення зла, наділені тваринними звичками, мінімально схожі на людей істоти, в той час як

радянське населення (як міліція, армія, партійці, так і все цивільне населення) зображалося втіленням добра і справедливості. Всі публікації в пресі про «ворогів народу» та прирівняних до «ворогів» «троцькістів-зинов'євців», дворушників, шпигунів і т.д. продовжували тему боротьби світлого радянського народу з темними «ворогами», які часто надіялися зооморфними ознаками, як от «шакали». На перший погляд здається, що подібні формулювання примітивні та однобокі, і навіть в умовах абсолютного контролю держави над ЗМІ людина може відрізнити сфабриковану статтю без суттєвих доказів від реального, деталізованого випадку, що міг трапитися в реальному житті. [37, с.167-168]. Однак тоталітарна держава відрізняється певними особливостями в плані організації інформаційного простору, головна з яких це всеохоплюючий контроль над цим полем, що дозволяє планомірно та поступово формувати людину, без її згоди чи бажання:

1. Спрощення мислення та сприйняття аудиторією новин. Це проявляється, передусім, в одновимірності мислення, розділення оточуючого середовища за принципом «чорне-біле»

2. Підсилення інстинктивного прагнення належати до соціальної групи. До зовнішніх ознак помітних неозброєним оком, як втрата індивідуалізму, підкорення, наслідування та ін. додається психологічна установка на безпечне життя за умови належності до цієї соціальної групи

3. Заміна мови. Введення т.з. «нвоояза» дозволяє «відірвати» людину з її традиційного світу та закріпити в нових умовах

4. Спотворення шкільних курсів. Традиційно зміст шкільної освіти будується навколо соціального замовлення, проте в душі загальнолюдських моральних цінностей, коли деякі епізоди історії свідомо пропускаються, деякі отримують інший акцент в прочитанні, деякі додаткову увагу і допоки ці зміни підпорядковуються формуванню різносторонньої особистості особливої загрози не існує, до того ж з повноліттям особа отримує доступ до абсолютного плюралістичної інформації. У випадку з тоталітарним суспільством головною ціллю стає задоволення інтересів керівної сили, у випадку з СРСР – лідерів

ВКП(б) та Сталіна, які, згідно з їх політико-економічними кроками, прагнули до світового панування, відповідно і шкільні курси спотворювалися для формування людей, які будуть сприймати пропаганду і підтримуватимуть винятково комуністичну партію як владну структуру.

Загалом виправдання репресивної політики радянської влади було невід'ємною складовою протягом всього існування аналогічно до самих репресій. Пропаганда використовувалася більшовиками не лише як засіб підтримки свого режиму в найближчій перспективі, а і як інструмент соціальної інженерії в довгостроковій перспективі на десятки років. Важливу роль у спрощенні та спотворенні сприйняття населенням інформації в бік легітимізації будь-яких дій радянської влади відіграла політика політичних лідерів партії та Сталіна, які використовуючи репресії як інструмент створили атмосферу небезпеки (але не страху) в якій лише наближені до партії могли відчувати себе в безпеці. З формуванням тоталітарного суспільства відбувається державне засилля ефіру ЗМІ та абсолютний контроль над наповненням та організацією матеріалу.

2.2. Ідеологічне виправдання репресій у період «Великого терору» 1937-1938 років

Колективізм та масовість дій супроводжували радянську владу протягом всієї історії існування партії, однак досить часто, особливо перші періоди існування, залучення мас відбувалося шляхом маніпуляцій, при цьому технічні засоби пропаганди ставали пріоритетними для керівництва партії. Перш ніж розглядати самі репресивні кампанії, необхідно відслідкувати головні механізми висвітлення цих подій, адже, як ми зазначали вище, в тоталітарному суспільстві інформаційний простір спотворений, і те, що сучасній людині буде видаватися неможливим з точки зору логіки, те молоді люди 30-х рр. розглядатимуть як сигнал до дії.

Мотиваційний потенціал пропаганди Це можна прослідкувати не лише по ефективності самої пропаганди, але також і за регулярним реформам спеціального органу. Для здійснення, координації та управління агітації та пропаганди в 1921 р. було документально оформлено Відділ агітації та пропаганди, що неформально називався агтіпроп, який став вищим ідеологічним органом, фактично контролюючи всю культуру. Організаційно цей орган змінювався протягом існування, а в 1935 р. з ініціативи Сталіна був розділений на 5 відділів: друку та видавництв, партійної пропаганди та агітації, шкіл, науки, культурно-просвітницької роботи. Структурно відділ наслідував існуючу структуру партії та мав представництво у вигляді відділів у республіканських, крайових та обласних парторганізаціях. [110, С.2] Таким чином сфера застосування агітації та пропаганди окреслена висвітленням політики партії в необхідному для центру ідеологічному світлі . Однак говорячи про тоталітаризм, який оформився до сер. 30-х рр., необхідно враховувати перекваліфікацію пропаганди на зовнішню політику, для формування необхідного образу країни, у випадку із внутрішньодержавними справами, то пропаганда замінюється ідеологією, яка постулюється на маси та є інструментом виконання нових ідей управління [36, с. 392].

Радянськими ідеологічними працівниками пропаганда розглядалася як цілеспрямований вплив на вузьку аудиторію, часто інтелектуально підготовану, з метою «ознайомлення з декількома ідеями» та передбачала серйозний підхід до змісту та форми ідей, загалом марксизму-ленінізму [110]. Пізніше, на сер. 30-х рр пропаганда розглядалася в схожому ключі, як спосіб повідомлення ідеї партії «нового розмаху пропаганди марксизму-ленінізму» як, було заявлено на XVIII з'їзді ВКП(б) про «Краткий курс ВКП(б)». Агітація, є глобальною дією, для поширення ідей на широкі маси, яка тяжіє до спрощення та узагальнення, функціонал агітації визначається, загалом, лозунгами та спрощеними прикладами, тобто такими формами комунікації, що не вимагають додаткового часу на висловлення і, що важливо, легко сприймаються найширшими масами населення.

Загалом функція агітації у залученні на свій бік якомога більшого числа послідовників, які не знатимуть всієї інформації про курс та плани тих, кого представляє агітатор [так само: С.1].

На основі наведеного вище ми можемо припустити, що залучаючи суспільну думку на свою сторону більшовики не розглядали пролетарів чи селянство як самостійну соціальну страту, в той час як велику увагу вони приділяли людям з набагато вищим рівнем освіти ніж в середньостатистичного жителя СРСР. Окремою тезою, що підтверджує нашу думку, є те, що контроль за кадрами агітаторів та пропагандистів здійснювався самими впливовими посадовими особами нар рівні області та республіки, особливо пильно керівники мали ставитися до агітаторів на місцях, та контролювати їх ефективність. Однак на практиці на перший план виходить ідейна вірність кандидатів, а не їх таланти чи інтелект. Таким чином, корегуючи висловлену вище думку, ми можемо стверджувати, що підбір помічників радянської влади на місцях, що здійснювався централізовано, був спрямований на створення групи виконавців достатньо інтелектуально розвинених для агітації та недостатньо активних для боротьби з режимом. Варто зазначити, що попри підходи до підбору кадрів в середовищі агітаторів та пропагандистів лишалося багато некваліфікованих та ненадійних (в значенні виконання посадових обов'язків) особистостей, тому самим ефективним способом кадрової політики лишалися репресії, коли загалом по СРСР на сер. 30-х рр. більшість агітаторів мала від одного до двох років стажу.

Яким чином реалізується пропаганда в тоталітарному суспільстві? Головна ознака – всеохоплюючий вплив, орієнтованість на широкі верстви населення. Якщо проаналізувати можна узагальнити інформацію в трьох основних напрямках:

1. Специфічна мова, т.з. «новояз», який використовувався для максимального інформування в стислій формі. Це як офіційні скорочення «нарком» - народний комісар, або «тов.», так і аббревіатури, на кшталт ЦК КП(б)У, які не є чимось особливим, проте виконують функцію долучення «посвячених»,

тобто людей здатних до тлумачення подібного, але лише після знайомства з суто радянським стилем викладу.

2. Зрозумілість – короткі інформативні замітки («Беспощадно уничтожить врагов Родины!», Правда 27 січня, «Троцкистская шайка...» Правда 26 січня, «Смерть Троцкистской банде» Правда 29 січня).

3. Емоційність – заголовки з яскравою експресією [38, с. 168], протиставленням «чорне-біле», «ми-чужі», тов. Кияницька з Одеси про події початку 1937 р., сказала: *«Фашистські наймити проводили свою шкідницьку, контр-революційну роботу, прагнучи разом з німецькими фашистами та японськими імперіалістами відняти у нас нашу соціалістичну батьківщину, відновити в ній злидні і темряву... Не буде цього! Ніколи не буде!»*

Наведені ознаки характерні для тоталітарної пропаганди загалом, та зустрічаються як в центральних газетах («Правда», «Большевик» і т.д.), так і в регіональних протягом всього сталінізму. В 1929 р. проходили вибори в місцеві ради, і в криворізькій газеті Червоний гірник відбувається повномаштабне протистояння «нерадянським елементам» - заможним власникам, з паралельним висміюванням працівників-діловодів, що перешкоджають прогресу. При цьому з 1929 р. концептуальні підходи не змінилися, за винятком застосування в місцевих газетах карикатур, на відміну від, наприклад, «Правди». Однак з 1936 р. по 1938 р., коли активізувалося викриття «ворогів народу» спостерігаються певні особливості змісту газетних публікацій:

1. Нагнітання масової істерії, створення атмосфери взаємної «пильності» шляхом постійного згадування в усіх тематичних статтях в газетах, обговорювалося на зборах всіх рівнів, публікувалося у вигляді плакатів, за 1937 р. слова «ворог» та «ворог народу» було використано 6177 та 995 разів відповідно, лише в газеті «Правда» [33, с. 32]

2. Абсолютизація введеного в юридичний та політичний обіг терміну «ворог народу» - відбувався процес зречення члена сім'ї оголошеного ворогом народу [61, с. 6]. Відомі спогади дружини П'яткова, партійного комуніста –

оголошеного ворогом народу, коли син називав батька «сволотою» за те що останній виявився ворогом, при цьому з моменту арешту минуло 7 місяців, а син говорив з матір'ю, але все одно був переконаний у винуватості батька і тут же ж виправдовував брата, який не був ще відомим партійцем.

3. Масове фізичне усунення партійних управлінців середньої ланки – секретарів райкомів, обкомів, партторгів і т.д. [так само, ж]. Цей аспект висвітлювався найслабше, ми можемо прослідкувати по біографії першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Хатаєвича Менделя Марковича, який, принаймні в зведенні, з 1933 р. активно боровся з будь-якими проявами контрреволюції, а після підвищення засуджений та розстріляний за ту ж контрреволюційну діяльність в жовтні 1937 р. [там же, С. 985]. При цьому репресування керівників не обмежалося одним активним функціонером, аналогічна доля спіткала Макєєва Юхима Григоровича, який був першим секретарем Дніпродзержинського міському КП(б)У, а Марголіна Натана Веніаміновича, нового першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У, розстріляли наступного 1938 року. [так само: С. 551; 564].

4. Створення образу, а точніше заміна «пильного працівника» на «наркомвнутрсправівіця» - працівника наркомату внутрішніх справ, який здійснював віддану боротьбу з усіма проявами контрреволюції Працівників НКВС похваляли як сміливих, принципових, нещадних до «ворогів народу». Так А. І. Мікоян, член Політбюро ЦК ВКП(б), в грудні 1937 р. заявив що кожен трудящий в країні Рад це «наркомвнутрсправівіць» [62, с.4]. До сьогодні офіційним плакатом періоду лишається «Ежовые рукавицы», який відповідно до всіх пропагандистських канонів возвеличує та героїзує, судячи з петлиць та нарукавних знаків, не рядового службовця, а самого генерального комісара державної безпеки Єжова [21].

Окремо потрібно відмітити роль пропаганди, яка була спрямована на громадську думку за кордоном, хоча вітчизняні науковці і стверджують, що була необхідність в легітимізації репресій передусім перед населенням всередині

країни [40]. Загалом відсутність єдиного центру опозиції ВКП(б) дозволяла останній здійснювати будь-які дії, на кшталт реквізицій, примусової трудової повинності, страт, обмеження пересування населення та ін. без відчутного супротиву, тому офіційні дії влади, як, наприклад, прийняття Конституції 1936 р. були спрямовані передусім на міжнародну спільноту, для залучення свого населення використовувалася особлива мова газетних публікацій.

Таким чином можна припустити, що головним способом впливу на маси в СРСР були ЗМІ, і в них влада могла повідомляти будь-яку інформацію в необхідному для себе вигляді, а населення сприймало це без будь-якого аналізу. Однак аналіз періодики 1936-1938 рр. дозволяє стверджувати, що попри контроль держава дуже обережно підходила до «думки знизу», всі лозунги з мітингів, звернення від працівників підприємства, листи солдатів, що публікувалися в газетах різного рівня мають схожу будову.

Українські дослідження радянської пропаганди в контексті її впливу на мораль та політичне сприйняття суспільства в роки Великого терору представлені працями М. Бривка. Головну увагу автор приділяє періодичній пресі УРСР, при цьому методи та прийоми пропаганди висвітлюються як на рівні республіканських газет, так і регіональних. М. Бривко аналізує публікації та замітки окремо зосереджуючись на процесі «Антирадянського троцькістського центру», що проводився на поч. 1937 р. Науковий співробітник історико-меморіального комплексу «Биківнянські могили» М. Бривко в своїй статті про радянську пропаганду наводить такий уривок з статті в журналі «Колгоспниця України»: «Смерть підлим троцькістським виродкам! Нещадно й до кінця вирвати їх отруйне сім'я, назавжди очистивши від нього священну землю соціалізму!» [40: С.182], а С. Кропачев в аналогічній статті аналізує ЗМІ всесоюзного рівня та наводить заяву працівників заводу ім. Дзержинського в газеті Правда від 27 січня 1937 р.: «Подлые изменники – Пятаков, Радек, Сокольников и др. – объединились с достойными их представителями фашистских охранок для осуществления своего грязного дела реставрации капитализма в нашей стране. Не удастся им их

гнусний замысел. Нет той силы, которая помешала бы нам завершить построение коммунистического общества» [65: С.2]. Можна зробити висновок, що заяви мають схожу стилістику та переслідують неодноразово описану в дослідженнях мету: нагнітання атмосфери підозрливості, пильності та істерії.

Варто відзначити, що антикуркульська операція і, особливо, розстріли ніде на афішувалися. Протягом 1937 р. преса періодично публікувала замітки про «ворогів народу», яких викрили та засудили, хоча загалом це були замітки про партійців, науковців чи керівників структур економічного сектору, що можна відслідкувати по заголовкам: *«Закінчено слідство в справі колишніх керівників Чечельницького району»* («Комуніст», 2 червня 1937), *«Справа контрреволюційної шкідницької зграї в системі «Заготзерно»»* («Комуніст, 6 вересня 1937 р.), Краковський Г. *«Націоналістичне охвістя в інституті землеробства»* («Більшовик», 2 лютого 1938 р.) [40, с.122]. При тому, що з 5 серпня в УСРР відбувалися арешти та розстріли куркулів за першою категорією, а з початку 1938 р. – і партійців, що на початок Великого терору були на керівних посадах, як наприклад Хатаєвич, який був навіть підвищений до секретаря ЦК КП(б)У.

2.3 Контрпропаганда та інші засоби пропаганди

Комплексність пропаганди в тоталітарному суспільстві забезпечується централізованим керівництвом, оскільки тоталітарне суспільство не може існувати в інакших умовах. При цьому, для успішного існування, пропаганда має не лише ідеологічно приваблювати людей всередині країни, а і бути здатною до протидії пропаганди з-зовні, від супротивників та ворогів. Варто відзначити, що протистояння СРСР та Західного світу, передусім європейських країн, не було вигаданим чи штучно створеними, зокрема це можна прослідкувати за газетними публікаціями українців поза межами СРСР. Важливе значення ці періодичні видання мають через свій суто практичний напрям існування. Наприклад газета «Український бескид», яка мала прогетьманського спонсора та редактора схожих

поглядів, проте наповнення газети спрямовано на локальне україномовне населення, з переважно сільської місцевості, при цьому основну частину займають публікації господарського спрямування та новин християнської общини [13]. Новини політичного змісту представлені в меншому обсязі, проте часто ці новини розміщуються на перших шпальтах та оглядають поточну ситуацію, а новинам з СРСР та УСРР представлений окремий пункт в рубриці «Що чувати в світі?» (орфографію збережено). Протягом 1937 р. до початку антикуркульської операції регулярно, але не постійно публікувалися новини максимально контрпропагандистського характеру, з метою дискредитації радянської влади, проте лексика публікацій дозволяє стверджувати про локальність аудиторії та відсутність зв'язку видавництва з офіційними політичними структурами. Передусім використовуються епітети просторічного характеру (в чому існує пряма паралель з регіональними газетами СРСР) «В БОЛЬШЕВИЙ триває божевілля масових арештів...» [15], «Ніврочку – тільки так далі» [17], «вісті про такі славні «чистки» так «прославили» большевію...» [там же ж]. Тобто, окремим українськими націоналістами в ближньому зарубіжжі здійснювалася цілеспрямована контрпропаганда: діяльність з дискредитації радянської влади засобами агітації та пропаганди. Однак ефективність цієї контрпропаганди залишалася досить низькою, адже по-перше була орієнтоване на україномовне населення Західної України, а по-друге – «Український бескид» не декларувала новини (або злочини) радянської влади, а висловлювала суб'єктивну думку, іноді використовуючи неперевірені данні. Розглянемо зміст публікацій та інтерпретація новин від редакції за 1937 р.:

- 14 січня – з'їзд дружин червоноармійців – спроба «Червоного Кремля» заручитися підтримкою червоноармійців
- 14 лютого – перепис населення СРСР 1937, з загостренням уваги на релігійних аспектах анкети перепису

- 7 березня – арешти в УСРР «дворушників» та «троцькістів», - *«отримали за плату за те, що допомогли московсько-жидівським большевицьким ордам заволодіти Україною»*

- 14 березня – показові судові процеси в СРСР, та смерть Орджонікідзе за нез'ясованих обставин – незрозуміла ситуація, без чітких доказів, але все через параною Сталіна

- 23 травня – посилаючись на французьку газету «Фігаро» («Le Figaro») заявляє про заворушення мас населення («релігійне відродження, яке охоплює щораз то ширші маси населення, що живе в большевії») в УСРР через перешкоди більшовиків для богослужіння

- 15 серпня – фіксація подальших арештів, причиною вказується страх Сталіна перед супротивниками, які всіляко провокують СРСР на війну, але Сталін боїться війни і тому *«виставляючи на посміх свою [СРСР] ідеологію і престиж держави, в численних випадках залагоджує всякі справи "компромісово"»*

- 22 серпня – арешти найвищих партійних керівників УСРР через *«божевільного грузина Сталіна»*, цікаво, що газета датована 22 серпням 1937 року, проте *«за Косьором (Косіором) пішов незабаром і Мендель Хатаєвич»* другий секретар ЦК КП(б)У, який був розстріляний 29 вересня 1937 р. [112: С. 989], тобто зняття з посади Хатаєвича в кінці липня вже дозволило редакції припустити смертельний фінал.

На основі цих публікацій можна зробити ряд висновків. Першим висновком є значення різкої ідеологічної позиції діаспорних видань, що не є чимось новим, проте дозволяє стверджувати що редакція цих газет здійснювалася в дусі недовіри до радянської пропаганди і несприйняття основних постулатів радянської ідеології. Другим висновком є домінування радянської пропаганди, адже, як ми вже визначилися, полярна в ідеологічному плані до Радянського союзу та відносно незалежна газета («Український

бескид» спонсорувався єпископом Й. Коциловським]), наслідувала пропагандистські штампи, а саме:

- На поч. 1937 р. в СРСР існує організована опозиція, яка прагне захопити владу.
- Існують антирадянські та, зокрема, проукраїнські сили, що проживають в СРСР і мають ресурси та бажання для здійснення «контрреволюційної» діяльності

Проте одночасно з наслідуванням штампів редакція робить влучні прогнози та висновки, що в майбутньому неодноразово підтвердяться, тобто протистояння діаспорної періодики та радянського пропагандистського апарату проходило локальними виступами діаспори, які хаотично змінювалися за змістом та напрямом від випуску до випуску. Зокрема питання «повстання» в УСРР 1937 р. через релігійні утиски не знаходить свого підтвердження в сучасній історіографії, що свідчить про прямі фальсифікації з боку редакції.

Розглядаючи контрпропаганду варто враховувати необхідність супротиву політиці влади на місцях, тобто те, що у вироках «трійок» називалося контрреволюційно агітацією в усному чи письмовому вигляді. Однак нині доведеним фактом, що більшість звинувачень в контрреволюційній агітації, є фальсифікаціями, а аналіз професій, походження та діяльності репресованих, зокрема, з Дніпропетровщини протягом 1937 р. дозволяє стверджувати, що поруч з «колишніми куркулями» постраждали і особи наближені до владних структур. Детально ці данні ми опишемо в пункті 3.1, зараз зауважимо, що протягом Великого терору відбувалося знищення «імовірних ворогів» радянської влади, тобто осіб, які лише теоретично могли здійснювати супротив більшовикам.

Окремо варто відмітити роль навчальних курсів базової школи для формування світогляду та політичних переконань дітей. Досліджуючи питання пропаганди та маніпулювання масовою свідомістю надзвичайно важливим є саме світоглядна система мислення, яка формується, загалом ще до підліткового віку. Жителі СРСР в кін. 30-х рр. мали спотворене, деформоване та спрощене

мислення, зокрема це простежується в характері публікацій ЗМІ, які звертаються до емоційної сфери, ігноруючи логіку та рацію, система пропаганди, орієнтована саме на таких людей використовує інтуїтивну та контекстну інформацію, що закріплюється в аудиторії на підсвідомому рівні та майже не руйнується логічними доводами [Арнаутов]. В значній мірі ця система формується саме в шкільному віці, а історична освіта в СРСР, як і освіта загалом, була покликана обслуговувати потреби країни, а тому «Історія СРСР» стала уособленням бачення владою шкільної історичної освіти. Аналізуючи підручник з позиції пропаганди під час Великого терору варто зазначити, що з'явився він вже в кін. 1937 р., тобто як елемент пропаганди підручник буде використано протягом наступних років, але, як ми вже зазначили, підручник став логічним продовженням пропаганди та своєрідним підсумком ідеологічного розвитку в СРСР. Таким чином, державні ресурси дозволили радянській владі сформувати ідеологічну систему, яка розвивається самостійно, а будь-які спроби всіх можливих сил провести пропаганду проти дій радянської влади (часто злочинних) розглядаються як спроби знищити існуючі надбання соціалізму.

Висновки до другого розділу

Таким чином в СРСР формувалася «інформаційний пузир», який влада завжди могла ліквідувати репресувавши керівництво, або навіть виконавців агітації. Схожа ситуація виникне з першими кампаніями Другої світової війни та підписанням Пакту Молотова-Ріббентропа. В 1937-1938 рр. ця ситуація розвинулася в повністю закриту, автономну (в СРСР, під керівництвом партії) систему, яка склалася в чітку ієрархію з визначеним змістом публікацій.

Протидія радянській пропаганді здійснювалася у всьому світі, проте найбільше загрозу ця пропаганда становила для україномовної діаспори (як і для будь-якої іншої діаспори 15 союзних республік), а діаспора в свою чергу вела інформаційну війну з більшовиками

РОЗДІЛ 3

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ДОБУ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» 1937-1938 РОКИ

3.1. Соціальна мобілізація в СРСР та на Дніпропетровщині протягом 1936-1938 р.

Радянська влада протягом свого існування довела, що для управління державою необхідні мінімальні інтелектуальні ресурси та контроль за результатами діяльності населення, особливо це стане помітно під кінець існування СРСР. До сер. 30-х склалася ситуація, коли «пошук винних» у невдачах економічного розвитку країни (індустріалізації, створення колгоспів і т.д.) здійснювався за командою, а не за потреби [97]. Давайте розглянемо випадок із сільської місцевості Криворіжжя з поч. 30-х рр. (мовою оригіналу, орфографію збережено):

«- А кто такие вредители? – Спросил инструктор [инструктор райкому партии, який проїжджав та вирішив перевірити якість роботи нового підборника, а колгоспник сказав що колоски пропускаються через «вредителей»]

- Вы же видите, что на нас троих один глаз. «Что можно заметить?» — сказал Ефим. Кони оба слепые.

Поблагодарив Ефима, инструктор сел на бетку и подался в колхозную контору. Не поздоровавшись с начальством села, да и как он мог здороваться с врагами народа, он снял с телефонного аппарата трубку и доложил секретарю райкома все то. Что он видел своими глазами. Он просил секретаря, чтобы тот направил в Марьяновку уполномоченного НКВД, так [как] он выявил двух врагов народа. Да-да, кричал он в трубку. Это все доказано и неопровержимо.

-Т-ты случайно не пьяний? – Спросил секретарь райкома у своего подчиненного.

-Никак нет, товарищ секретарь. – Ответил инструктор

-Ты позоришь еврейскую нацию, у тебя все кругом враги. Дай трубку председателю колхоза.

-Слушаю вас, назвал секретаря по имени, отчеству, - что там у вас с подборником? – Спросил секретарь.

-Все в порядке, работает, - ответил председатель колхоза. – Вы же знаете. Что подборник мелкие колоски не берет.

- Ну знаю.

-Так что же он [инструктор] там устроил погром?

-Да это пустяки. Это не в первый раз.

Ездовой понял, что инструктор ничего не теряет в сельском хозяйстве и подшутил над ним.» [1, с. 23]

Муляр Борис Федорович – який записав цю історію передає стан речей із пошуком «ворогів» в тому як це і існувало в суспільстві. Саме тому важливо усвідомлювати особливості впливу влади на суспільство в повсякденному житті. Крім того досліджуваний період відзначається розпалом багатьох складних та об'ємних процесів всередині країни, самий головний з яких це триваюча індустріалізація, яка потребували напруження сил всього суспільства. Саме тому питання соціальної мобілізації надзвичайно гостро стояло в СРСР протягом всього початку існування, а до сер. 30-х рр. отримало додаткове значення в рамках напруження на міжнародній арені.

Загалом поняття соціальної мобілізації визначають як здатність чітко окресленої групи ефективно виконувати нагальні питання організації життя [35], у випадку з СРСР – виконання планів партії. Варто зауважити, що способів соціальної мобілізації багато, і в СРСР, зокрема в період сталінізму, використовувалося чимало різних як за способом впливу, так і за остаточним результатом. Ми загостримо свою увагу на способі мобілізації суспільства за допомогою створення атмосфери небезпеки, адже саме через пошук «ворогів» всередині країни відображається сутність комуністичного управління загалом та сталінського режиму зокрема.

Якщо ми переглянемо самі поширені канали інформації – газети, то побачимо що на 1937 р. існував ряд штампів, наприклад постійне протиставлення

«ми-вони», підкреслення «єдності партії та народу» та наявності пантеону «героїв» з «вождем» на чолі, які активно використовувалися для підтвердження попередніх заяв партійних функціонерів, однак використання «атмосфери небезпеки» вимагало постійних доказів. Наприклад на початок 1937 р. продовжилася боротьба з «троцькістами» та «дворушниками» тобто колишніми опозиціонерами, а в якості підтвердження дійсно існуючої опозиції всередині СРСР та партії було засуджено ряд важливих посадових осіб, що в іноземній історіографії отримало назву «Московських процесів», і в січні 1937 р. проходив вже другий такий процес в Москві де суд здійснювався над керівниками металургійного комплексу Уралу. Головне звинувачення – контрреволюційна діяльність, зокрема планування вбивства Сталіна, кожен етап судового висвітлювався в пресі, описувався хід, після винесення вироку обов'язково публікувалися промови важливих посадових осіб, передусім головного прокурора Вишинського (промова Сталіна з цього питання була на заключному засіданні Пленуму ЦК КП(б)У і видавалася окремою книгою [Сталін]). Виникає логічне запитання: яким чином в цих умовах здійснювалася соціальна мобілізація, або іншими словами як на це реагувало населення аби задовольняти владу?

Контроль влади за використанням ресурсів в господарстві був досить відносним, адже кампанія «боротьби зі шкідниками» до 1937 року втратила свій розмах, а Другий Московський процес мав на меті політичне виправдання (через «підтримку» звинуваченими Троцького) економічних проблем Уральського металургійного комплексу, які були спровоковані не закінченим освоєнням нової техніки та технологій, зашвидких темпів індустріалізації [99, с.112]. На основі цього ми можемо припустити що головна мета соціальної мобілізації радянського народу в ході «пошуку ворогів» не призначалося для боротьби з опозицією, адже долі репресованих в ході великого терору вирішувалося не через доноси та показання громадян, а «трійками» на рівні областей, а соціальна мобілізація навпаки, була покликана користуючись виправдання «боротьби з ворогами» підтримувати рух мас та виправдання політики для іноземців. До певної міри

неетичним буде порівняння суспільства та двигуна, особливо при розгляді репресій, проте подібні інформаційні кампанії були топливом, що дозволяло підтримувати новосформований механізм не лише в русі, а і в єдності з іншими деталями, адже інформаційний простір СРСР перенаправляв людину від одного джерела до іншого, і у всіх джерелах інформації відбувалася мобілізація.

3.2 Відношення партійної номенклатури та представників спецслужб до репресій на Дніпропетровщині протягом 1937-1938 років

Вплив на суспільство може здійснюватися різними шляхами, як із застосуванням насильства, так і без нього. Загалом серед прийомів пропаганди можна виділити маніпуляцію суспільною свідомістю, пропагандистське кліше, новомодні слова, промивання мізків, демагогію, «велику брехню», навішування ярликів, вплив на емоційну сферу, гра в протинародність, посилення на авторитети. Всі перераховані методи були представлені в радянській пропаганді, хоча і в різних обсягах, найрідше зустрічається метод «великої брехні» - настільки глобального обману, що ніхто не міг повірити в можливість подібного.

Якщо заглибитися в соціальну психологію, то для створення тоталітарного суспільства потрібно автономізувати людину, тобто позбавити її зв'язків з традиційним суспільством, переконати у існуванні конфлікту з іншими країнами та створити образ ворога, який буде постійно атакувати. Все перераховане було представлене в СРСР: перш за все конфлікт на класовому ґрунті, який абсолютизував Ленін.

Політична ситуація в СРСР на сер. 20-х рр. складалася таким чином, що основна частка управлінських кадрів мала досить низьку освіту і разом з тим низький культурний рівень, отже мемуари чи щоденники секретарів обкомів, голів рад чи бригадирів відсутні, або практично не представлені, принаймні у вільному доступі [37, с.6]. Однак на основі рішень що приймалися Обкомами, Райкомами партії, листами, які мають підтвержене походження можна припустити наскільки автори відійшли від власних переконань в угоду

продиктованим згори, проте в цих рішеннях повсюдно зустрічаються клішовані вислови, що повторюють документ, на основі якого була ініційована та представлена доповідь [33, е].

Розглядаючи діяльність партійних функціонерів Дніпропетровщини одразу звертається увага на стандартність звинувачень: «халатність», недостатня пильність, допуск «троцькістів до посад». Що цікаво, в рамках Дніпропетровщини, що ймовірно поширювалося і на інші області СРСР, керівники не виявляли креативності в підборі методів, головна функція Хатаєвича (першого секретаря обкому) була у швидкому та активному виконанні директив, які чітко, без зайвих деталей описували кого і як потрібно заарештувати. Хрестоматійним випадком є спроба міському Кривого Рогу репресувати керівництво заводу у формі звільнення, якраз за «троцькізм», але цих людей захистили на рівні Політбюро, тому що необхідності у нових заарештованих не було [33, с. 47]. Наступною «вимогою» до офіційних осіб в часи сталінщини це спотворена жертвність. Справа в тому, що мобілізація населення проходила в тому числі і на пріоритетних будівництвах, і в значній мірі на ідеологічному ентузіазмі комсомольців та комуністів ці будівництва, в мало придатних до життя умовах, здійснювалися іноді ціною здоров'я цих людей. Зовсім іншим було питання готовності відправитися в табори або і бути розстріляним аби режим зміг приховати свої помилки та існувати далі. Саме таку «спотворену жертвність» і представила у вимогу центральна влада своїм місцевим представникам. як показує практика ці виконавці сприймали подібне, та навіть виявляли власну ініціативу. Інформація поза географічними межами досліджуваної теми, проте красномовно свідчить про лояльність діючих на поч. 1937 р. кадрів: Веселовська, суддя м. Барнаула в 1935 році особисто розстрілювала засуджених до страти, і на початок Великого терору вона мала продовжувати свою діяльність. [67, с.74]

Розглядаючи ставлення партапарату на Дніпропетровщині до репресій варто враховувати, що Великий терор 1937-1938 рр. відрізняється перш за все масовими розстрілами, при цьому основною формальною причиною лишалося «вороже

ставлення до радянської влади», або «контрреволюція», що фактично одне й те ж, проте переслідування інакодумців супроводжувало практично все становлення СРСР, а тому виникає питання: чи існували кардинальні відмінності в організації Великого терору 1937-1938 рр. та як це відобразилося на формальних виконавцях – посадових особах Дніпропетровщини?

Давайте розглянемо «викриття» «ворогів радянської влади» до яких зараховувалися прихильники або послідовники Троцького, т. з. «ліві» та Зинов'єва «праві», а також ті, хто поєднував «правий та лівий ухил» - «дворушники» [33: С.45]. одразу варто зазначити, що в Дніпропетровській області боротьба з троцькістами здійснювалася задовго до Великого терору та на 1937 р. вже поєднувала в «боротьбі з ворогами» і «диверсантів», і «троцькістів», і

В Дніпропетровській області, користуючись формулюванням «контрреволюційна троцькістська діяльність» засуджували групи людей ще на початку. 30-х рр. ХХ ст., а з 1935 р. окремих особистостей (Додаток 1). Варто додати, що подібні судові процеси не були поодинокими, чи ініційовані активістами (не посадовцями), адже в лютому 1936 р. було зведення про боротьбу першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Хатаєвича з троцькістами, в якому фактично описано всю історію репресій в партії, комсомолі та важливих, на думку партії, структур (редактор районної газети, організатор Просвіти і т.д.) протягом 1933-1935 рр. (так само). Автор зведення продумано створює образ небезпеки, наявності внутрішнього ворога, при цьому не можна не відмітити двозначність «злочинів» за які засуджувалися керівники, так наприклад протест серед партизанів викликані діями саме троцькістів, які «використали незадоволення окремих партизан, граючи на матеріальних труднощах того часу». При цьому через рік, в липні 1936 р. в закритому листі ЦК ВКП(б) повторюється та ж риторика «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку», тобто в Дніпропетровській області продиктовані центром дії здійснювалися самостійно до розпорядження «згори». Проте не можна стверджувати що всі «дворушники» були засуджені виключно через місцевих

функціонерів. В закритому листі ЦК ВКП(б) всім ланкам ВКП(б) «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку» від 29 липня 1936 р. центр *«вважає необхідним» «ще раз звернути увагу всіх членів партії до питань боротьби із залишками запеклих ворогів»*. Це призвело, як ми можемо судити із статистики «викриття ворогів» протягом 1933-1936 рр. (періоду перебування на посаді першого секретаря Дніпропетровського обкому Хатаєвича), до звітування та декларування «посилення пильності», адже партійні чистки здійснювалися в менших масштабах (додаток). Ймовірно подібні зміни продиктовані чіткою аргументацією для переслідування – зв'язок з «троцькістами» в минулому.

Події 1937-1938 рр. дозволяють стверджувати що головні посадові особи усвідомлювали яка доля на них чекає, і часто не здійснювали особливих спроб убезпечити себе, проте надзвичайно важливим моментом є ставлення до цих подій посадових осіб другого та третього порядку. Ці чиновники, що загалом були заступниками або 2-ми та 3-ми секретарями представляли собою вже нову генерацію чиновників, що асоціювали свої кар'єрні успіхи безпосередньо з особою Сталіна, та були максимально лояльні першому секретареві [47, с. 15].

Після огляду ідеолого-формального механізму здійснення влади, варто відзначити що було карним в рамках діяльності чиновників в роки Великого терору. Для відповіді на це питання потрібно звернутися до пояснення причин Великого терору, а саме – формування одноосібної влади Сталіна через формування абсолютно лояльного чиновницького апарату, а для цього було необхідно знищити всю опозицію, як реальну, так і ймовірну. При цьому протягом встановлення впливу Сталіна значення опозиції, як носія альтернативної точки зору з життєвої необхідності в 20-х рр. змінилося до карного злочину в 30-х рр. З початком Великого терору зв'язки з троцькістами в минулому стали каратися, до того ж, на думку Василєва В., з метою замінити чиновницькі кадри в системі управління, але жорсткими методами. В масштабах УСРР подібна політика Сталіна викликала спроби реабілітуватися в партійних функціонерів, як,

наприклад, Постишев П. П. (другий секретар ЦК КП(б)У), що розпочав «боротьбу з націоналістами», проте він все одно був репресований, оскільки не вкладався в рамки планів Сталіна (який і ініціював сам процес «чистки») [45, с. 26]. Що стосується діяльності Дніпропетровських партійних очільників, то з 1934 р. (призначення Хатаєвича) ініціативи представників влади були або чітко визначеними інструкціями центру, або невдалими спробами виконати загальну політичну лінію.

Якщо розглядати сприйняття офіційними особами Великого терору, то варто почати з ініціатив у формуванні механізму терору, а особливо з формального виправдання масових репресій. Передусім варто розпочати з діяльності наркома внутрішніх справ Г. Ягоди, адже його ініціативність до Великого терору в значній мірі посприяла ефективності НКВС протягом 1937-1938 рр. Зокрема 25 березня 1936 року Генріх Ягода вносить пропозицію до Політбюро переслідувати як терористів «ворогів».

Окремо варто виділити Лютневий Пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. на якому троцькісти були проголошені головними ворогами, а зроблено це було особисто Сталіним. Таким чином було дано команду, а ми вже визначилися, що ініціативність в здійсненні репресій до того як це було необхідно для Сталіна каралася. Ідея «ворога» як ми вже стверджували раніше не була новою, і «боротьба з троцькістами» велася вже декілька років до цього, проте в 1937 р. поперше був офіційно запущений механізм в якому взяли участь спецслужби та НКВС, а по-друге поглибилося поєднання «шкідників», «шпигунів» та «троцькістів». До 1937 року пошук ворогів здійснювався самими громадянами, принаймні в звітах першого секретаря Дніпропетровського обкому Хатаєвича, при цьому зміст «пошуку ворогів народу» зводився до виконання плану на кількість заарештованих. При цьому до головна відмінність Великого терору якраз в залученні до пошуку «ворогів» спецслужб, бо до цього цим займалися лідери парткомів, а репресувалися партійці, через, відповідно виключення за партії. Як ми вже зазначали, «пошук ворогів» був повністю керованим, як

приклад можна використати випадок про директора металургійного комбінату, якого після виключення з партії за «троцькізм» відновили, бо додаткові репресії не вписувалися в існуючу політичну кон'юнктуру. Що стосується самого механізму репресій в 1937 році, то резолюція лютневого Пленуму, не привнесла в сам механізм чогось принципово нового, проте цікавим є той факт, що резолюція прийнята на основі доповіді наркома внутрішніх справ М. Єжова яка повторювала виступ Сталіна.

Питанням для подальшого дослідження лишається участь службовців у пошуку «ухильників». Ці кампанії проводилися і раніше, але виникає питання про легітимізацію насильства у партійних органів. Хатаєвич в своєму звіті (зведенні) описував про «викриття контрреволюційних груп» з 1933 р., використовуючи, звичайно, узагальнюючі фрази на кшталт «з ініціативи обкому», або не уточнюючи виконавців взагалі, імовірно арешти здійснювалися органами внутрішніх справ, а обком лише передавав інформацію, однак практика перевищення службових повноважень було поширеним в радянських органах влади, а тому питання здійснення арештів обкомами лишається відкритим [Реабілітовані історією]. Продовженням теми перевищення службових повноважень є розвідка Темплякова А., який стверджує що серед частини партактиву на рівні області була поширена практика особистої присутності при розстрілах, а районне керівництво НКВС і складалося з партійців. [З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ № 1/2 (40/41) 2013 р.]

Як бачимо, «боротьба з ворогами народу» тривала і до лютневого Пленуму ЦК ВКП(б), а під час його роботи, в Дніпропетровській області 5 лютого викрито контрреволюційне угруповання в авіаційному загоні, 17 лютого – на залізниці, при цьому додається ярлик «троцькістських, націоналістичних та інших шкідницьких угруповань», 24 лютого «вияв пильності» у вигляді публікації в газеті «Зоря» про «наявність ворожих елементів на Дніпропетровському вагоноремонтному заводі», при цьому журналісти вдалися до штампу «покривателі ворогів народу», і 1 березня аналогічна публікація в цій же ж газеті

про металургійний інститут (2: г-ж). Варто зауважити, що, наприклад, в центральних газетах, таких як «Правда», «Известия», «Большевик» в цей час відбувалося висвітлення показових процесів, власне, саме центральним газетам і дозволили бути присутніми на процесах аби донести до мас необхідну інформацію (останнє регулювалося окремою постановою) тобто пошук «ворогів народу» тривав, і цілком були імовірна опозиція [34: с. 181].

Надалі в діяльності партосередків спостерігається «затишшя» - про що свідчать мінімальні згадки про репресії в іноземних газетах [10-18], активна підготовка до антикуркульської кампанії здійснювалася шляхом підбору інформації та складення списків куркулів, згідно з Рішенням Політбюро ЦК ВКП (б), допомагаючи органам НКВС, в той час як місцеві газети займалися висвітленням «переваг соціалізму» та «проблемами капіталістичного світу», наприклад моніторинг ситуації в Іспанії, в якій тривала громадянська війна, або контроль за далекосхідною кризою між Китаєм та Японією.

До «офіційних осіб» ми віднесли також і службовців НКВС, які до Великого терору вже почали оформлюватися в окрему структуру, яка могла вести і підпільну господарську діяльність в ГУЛАГах [93, с.117]. При цьому система підбору нових службовців була спрямована на відбір максимально морально не обтяжених осіб. Варто відзначити, що Народний комісаріат внутрішніх справ, як будь-яка інша силова структура за своєю організацією спрямована на застосування сили відносно громадян, в тому числі і цивільних. Окремим модифікатором особового складу НКВС в 30-ті рр. ХХ ст. є тривалий досвід каральних операцій попереднього періоду, тобто, поруч із системою відбору новобранців, з високою імовірністю в лавах НКВС будуть безпринципні спеціалісти, здатні виконувати будь-які накази, навіть проти людської моралі. Водночас існувала система пільг для працівників НКВС, куди на 1937 р. входило і ДПУ.

Деякі випадки співпраці ув'язнених ворогів народу та їх охоронців важко класифікувати однозначно. Наскільки нам відомо, до «ворогів народу» не

допускали відвідувачів, але факти передачі ув'язненим родичам теплих речей, їжі та іноді грошей мали місце повсюдно, аналогічно і записки з місць ув'язнень. У випадку з Афанасієм Силовичем Куликом мало місце навіть більше порушення протоколу: згідно зі спогадами доньки його заарештували о 4 годні ранку, але Афанасій Силович незабаром повернувся до двору, аби взяти додаткові речі, в чому йому допомогла донька, яка навіть трохи провела батька, тобто заарештований був без конвою чи супроводжуючого, а до в'язниці пішов сам. Цікавим є ставлення родичів Кулика А. С. до його подальшого ув'язнення, а саме: до розстрілу 25 вересня 1938 р. він перебував у в'язниці м. Кривий Ріг, а потім був переведений в Дніпропетровськ, його донька дізнавшись про переведення батька спробувала зв'язатися з ним в Дніпропетровській і отримала від нього записку, але сприйняла її з пересторогою, хоча, за словами доньки, почерк був саме Кулика. Як нам вже відомо, у вересні Афанасія Силовича Кулика розстріляли, але сім'я ніяких повідомлень, до 1958 р. про нього не отримувала [26].

Чому ми скептично ставимося до подібних випадків, адже вони певною мірою виражають людяність службовців НКВС. Справа, передусім, в домінуючому стані наглядачів, які могли за такі послуги вимагати будь-яку ціну, і зрештою, осіб все одно розстрілювали. Надалі існують спогади про Солом'яного О. П. який був розстріляний в 1938 р., а грошові перекази на його ім'я надсилалися родичами ще півроку, і приймалися адресатом. Інший випадок, суто моральний пов'язаний з Піддубним, однофамільцем відомого борця. За спогадами доньки (орфографію збережено, мовою оригіналу): *«10 апреля 1938 г. понесла передачу, а её не приняли, следовательно Качановский сказал «Піддубний – борець, здоровий, йому нічого не потрібно»»*, з цієї ситуації ми бачимо як жорстоке ставлення до ув'язненого, так і певну чесність, адже слідчий міг взяти передачу і привласнити її, що мало місце навіть не з працівниками НКВС (домоправитель під неграмотну розписку забирав власність сім'ї репресованих) [27, 112].

Проте після таких випадків недотримання режиму ув'язнення, які мають місце у всіх країнах і сьогодні, необхідно звернутися до інформації про виконання розстрілів та захоронення вбитих, що дозволить скласти уявлення про моральний фон головної частини НКВС – розстрільних «команд». Передусім необхідно визначитися із способами знищення людей, для цього варто познайомитися з певними розвідками *Бривка*, де відзначається жорстокість виконання вироків, при тому що такі особи як Постишев розстрілювалися у в'язниці, для знищення великих мас «безіменних людей» їх вивозили у віддалені частини, де після розстрілу ховали у братських могилах. Руки більшості розстріляних були зав'язані за спиною руки, часто в потилицю, в багатьох вбитих в черепі дві кулі [40]. Тіла в звичному для сер. 30-х рр. одязі, проте часто зустрічаються тіла без частини гардеробу, що може свідчити про мародерство. Розстріляні жінки, загалом молодшого віку, поховані без одягу, і з розв'язаними руками, що може свідчити про зґвалтування. Тобто розстрільні команди були абсолютно аморальними та близькими до айзанц-груп нацистів, при цьому не маючи особливої ідеологічної обробки, адже службовці НКВС протягом 20-30 рр. постійно виконували операції по арештам та засудженню «ворогів» та бачили і куркулів, що не мали як найманих працівників, так і статків, вибивали показання із «спеціалістів» та партійних функціонерів, а отже знали, що потрібно представити, та в ході Великого терору розстрілювали людей засуджених до страти без повноцінного судового засідання, надзвичайно важко сприйняти на віру що ці люди вірили в реальну небезпеку заарештованих людей, серед яких навіть на Криворіжжі було багато інженерів та працівників промисловості.

3.3. «Звичайні люди» та їх ставлення до репресій доби «Великого терору»

Під поняттям «звичайні люди» ми маємо на увазі ті групи населення, що не мали згідно з офіційною ідеологією ніяких переваг на відміну від, наприклад, активістів стаханівського руху чи членів партії. Сюди можна віднести чисельну

групу розкуркулених, які згідно з оперативним наказом НКВС №00447 були заарештовані повторно, а також інші соціальні групи населення, які «не вписувалися» в «соціалістичне суспільство», принагідно зауважимо що країна Рад складалася з пролетарів та селян до яких вимушено додавалися спеціалісти, тобто технічна інтелігенція, яка мала виходити із середовища попередніх двох груп. До цих «зайвих» груп належали непрацюючі (домогосподарки, пенсіонери, утриманці) та декласовані особи [57, с.12]. Сюди ж ми відносимо і нову, виховану в радянському інформаційному полі, генерацію інтелігенції, а саме молодих вчителів, інженерів, керівників підприємств, які не входили в склад КП(б)У.

Окремо варто загострити увагу на глибині сприйняття подій 1937-1938 рр., адже окремі представники радянського суспільства, зокрема і партійці, змогли передбачити перебіг подій 1937-1938 рр., тобто хвилю винищення здатних до ініціативи людей, при цьому подібно до хвилі арешти зростають кількісно, а потім спадають і припиняються зовсім, тому що реальної опозиції не існувало, а фабрикація кримінальних справ за контрреволюційними статтями навіть на поставлені «конвеєр» має в певний момент зупинитися. Відповідно які групи населення, з реальною можливістю задоволення прохання, могли просити апеляції? До того ж варто враховувати, що окремі особи апелювали вже після 1939 р. (більш успішно, а значить були проінформовані чи розуміли ситуацію) на протипагу тим, хто, будучи обуреним безпідставним арештом, оскаржував дії органів НКВС одразу після арешту та все одно був засуджений, або навіть розстріляний.

Важливим питанням лишається ініціатива в підтриманні чи, навпаки, опозиції до існуючого державного ладу, адже протягом 30-х рр. ХХ ст. регулярно публікуються листи від пролетарів, селян, солдатів, які вимагають «покарати звірів-троцькістів/бухарінців», виносяться постанови для протидії ворогам радянської влади в підприємствах, колгоспам, групам – загалом повна і безмежна підтримка влади «народними масами». Безумовно, ці листи найчастіше сфабриковані, а постанови приймалися чисто формально, не враховуючи думки

тих, хто під ними підписувався. Однак повсюдно фіксується якщо не пряма підтримка, то певна солідарність з боку населення. Це можна проілюструвати, наприклад, наведеними Корпачовим С. А. в своїй статті спогадами дружини П'ятницького Й. А., Юлії Йосипівни Соколової, яка надзвичайно переймалася арештом свого чоловіка, але однозначно попросилася з ним як померлим, адже використовує фрази «...сьогодні (8 місяців тому) закінчилося життя П'ятницького в сім'ї...». Хоча Юлія Йосипівна і вірить що чоловік повернеться, адже на момент запису (березень 1938 р.) він був ще живий (арештований 27 липня 1937 р.).

Однак потрібно враховувати, що існує кардинальна відмінність між нейтральністю до режиму загалом та нейтральністю вимушеною, коли аполітичність диктується умовами, а не світоглядом.

Великий терор 1937-1938 рр. характеризується масовими репресіями проти різних прошарків суспільства, в тому числі і проти партійних функціонерів. Однак основна маса репресованих, і в тому числі розстріляних була представлена селянами, в більшості вже розкуркулених [59]. Тому можна припустити, що більшість цих людей була вже політично заламана, і надзвичайно рідко намагалися апелювати в передбаченому законному порядку. Інші соціальні групи, наприклад військових почували себе набагато впевненіше, так Скрастіна Форсіна Петрівна була ув'язнена 9 вересня 1937 р. рішенням Особливої наради при НКВС СРСР, як член сім'ї ворога народу, та засуджена на 8 років виправно-трудоих таборів, і через три роки подала апеляцію до прокурора СРСР [33: С.227], проте ця апеляція не була задоволена. Поруч із заявами до органів юстиції існували приклади і колективних звернень до місцевих начальників [там же ж] та особисто до Сталіна. Ці звернення об'єднувало переконання про «сліпоту» керівництва, яке просто не знало, що відбувалося на місцях. Окремо варто виділити лист 17 ув'язнених на ім'я Першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова, точно не датований, орієнтовно: березень-квітень 1938 р., в якому адресанти наголошують на використанні тортур органами НКВС до ув'язнених, психологічного тиску та окремо наголошуючи на заявах слідчих на кшталт «НКВС – це партія» [так

само: С.232-233]. Закономірно, що пересічні люди були обурені фізичними методами впливу, адже офіційно, щоправда, в межах комуністичної партії, про застосування тортур під час дізнання було повідомлено шифротелеграмою в 1939 р., в якій і вказувалося що «застосування фізичного впливу в практиці НКВС було допущено в 1937 р. з дозволу ЦК ВКП», а необхідність такого роз'яснення подається в цій же ж шифрограмі та викликане претензіями секретарів обкомів, що перевіряли працівників УНКВД та «ставлять їм у вину застосування фізичного впливу до затриманих» [31].

Головне запитання, яке виникає аналізуючи ставлення населення до репресій: чи дійсно могла існувати певна протидія, можливо локальна, від населення? Насправді чисельність здатних до активних дій громадян була невисокою з ряду причини, які існували в різних площинах:

1. Активні військові дії 1914-1924 рр. – які або знищили самих активних, або залучили їх до Червоної армії, а отже наблизили до «безпечної зони». Зрештою, репресії командного складу РСЧА проходили в особистій площині і допомога товаришів за службою не могла перекрити статус НКВС, а репресії рядових червоноармійців була перекрита «груповим засудженням».

2. Послідовне та всеохоплююче залучення активістів до партійної діяльності та комсомолу, тобто перенаправлення політичного потенціалу на користь комуністичної партії (за статистикою комсомольці на Криворіжжі склали всього 1% репресованих)

3. Нарешті, люди, які не бажали миритися з соціалістичним укладом, могли здійснити спробу втечі з СРСР, або емігрували протягом 1917-1922 рр. що вони і здійснили протягом трьох хвиль еміграції

Нарешті сюди варто додати самі репресії, які і були спрямовані передусім на залякування та ліквідацію будь-якого опору з боку населення та систематично проводилися протягом 20-30-х рр. Як приклад можна пригадати навіть колективізацію, яка проходила через регулярні антикуркульські операції 1930-1932 рр. Нагадаємо, що до 1917 року в українському селі отримати більший ніж в

сусідів наділ можна було лише вививши високу ініціативність та працьовитість, бо загальний заробіток в одноосібників був невисоким, а після 1917 р. їх почали обкладати новими й новими податками, що часто перевищували річний заробіток [95]. Відповідно виселені куркулі, тобто (за офіційними критеріями) власники наділ більше 100 десятин з найманими працівниками, були найбільш ініціативною групою селян і в ході виселення перевірялися, тому що виставлені планом кількості куркулів не набиралися в українському селі. А тому особи, які не були виселені та потенційно могли здійснювати підпільну діяльність, протидію пропаганді або агітацію вже перебували на обліку [36]. Гарним прикладом для ілюстрування цієї ситуації є життєвий шлях Мазінченка Федора Захаровича, офіцера Російської імператорської та Білої армії, який перебував у польському полоні в 1921 р., а потім по амністії повернувся до радянського Кривого Рогу. Служби державної безпеки двічі заарештовували його за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, в 1935 р. та 1937 р. На нашу думку доцільним буде навести текст звинувачення (мовою оригіналу) Федора Захаровича, адже він красномовно демонструє всі пропагандистські шаблони сер. 30-х рр: *«...Обвиняется в том, что систематически проводил антисоветскую агитацию среди колхозников, террористически и оскорбительно высказывался по адресу руководителей партии с Соправительства, а также угрожал местному сельскому активу. Проводил подрывную работу в колхозе. Распространял провокационные слухи о том, что, якобы, Соввласть терпит крах, рабочие восстают против нее и для восстановления нормального положения в стране, правительство жертвует лучшими людьми, которых расстреливает, т.е. о расстрелах врагов народа»*. Не дивлячись на серйозні звинувачення, що для більшості закінчувалися серйозним покаранням перше провадження 1935 р. проти Мазіченка, було зупинено за відсутністю достатньої кількості доказів, тобто моральна стійкість та відмова Федора Захаровича підписатися під сфабрикованою справою дозволили йому уникнути безпідставного ув'язнення [19]. Наголосимо саме на терміні «безпідставного», адже процесуально провадження велося в

межах закону, якщо існували помилки або спотворення, то вони стосувалися вже юридичної дійсності документів. В роки Великого терору саме спрощення юридичної бази доказів стане головною умовою високої результативності репресивних кампаній.

На цьому етапі слушно зауважити, що знання юридично-процесуальних норм могло нашкодити людині, адже згідно з наказом №00447 арештовані ділилися на 2 категорії, і до першої відносилися якраз «активні», тобто такі люди, які потенційно могли виступити організаторами протидії, при цьому поділ людей лишався прерогативою слідчих, принагідно зауважимо, що засуджені за I категорією підлягали розстрілу без права апеляції. Таким чином активний захист своїх прав під час Великого терору міг нашкодити, через суто суб'єктивні чинники. Відповідно виникає логічне запитання: як виглядала статистика репресованих Криворіжжя за критерієм освіти? Згідно з даними наведеними М. Мельником поки що не існує зведення за суто освітнім показником, проте існує декілька статистичних таблиць за місцем роботи, з яких ми можемо припустити мінімальну кількість людей з вищою та середньою освітою таблиці репресованих, проте оскільки поки що такі статичні дослідження не було проведено, скористаємось таблицею соціального стану, а точніше місця роботи репресованих припускаючи наступне співвідношення: (додаток 2)

Однозначно, що терор спрямований на населення, перш за все, створював атмосферу страху, а після активного введення ярлика «ворог народу» в обіг в ЗМІ поглибилася ізоляція та дистанціонування між людьми. Із спогадів, що наводить кандидат історичних наук Корпачьов, стає зрозумілим що молодше покоління сприймало пропаганду набагато активніше, аж до відмови від своїх родичів, оголошених «ворогами народу» [3: С.5], хоча існували випадки відмови від колишніх зав'язків з однолітками, що були «членами сім'ї зрадників батьківщини», без відкритого засудження [так само: С.6]. Нарешті існував суто інстинктивний страх перед символічними проявами, у вигляді комісарів НКВС, які забирали людей. При появі службовців НКВС в домі чи на вулиці часто люди

потім могли не спати всю ніч очікуючи візиту чекістів, при цьому подібне мало місце навіть у віддаленому селі Бокове, Кіровоградської області, коли люди в минулом близькі за своїм економічним станом до куркуля побачивши чорний автомобіль на вулиці чекали що вони також потраплять під арешт, при тому що аргументованого підтвердження їм пересторогам не було. Крім того подібна психологічна атмосфера панувала і до Великого терору, зокрема Демид Тимофійович Корнієнко, ще в сер. 30-х рр. (ймовірно 1934 р.) ще в ході «шкідницьких» кампаній, працюючи пастухом в колгоспі нажив собі грижу рятуючи колгоспних волів, що навесні зайшли на лід. Ця ситуація відображає страх саме перед своїми колегами та адміністрацією колгоспу, адже логічно викликати допомогу для порятунку 2-3 тонних тварин, або, принаймні, скористатися примітивними механізмами, але колгоспник вирішив жертвувати собою аби «соціалістична власність» не заробила травми собі [4]. Як бачимо – ведення господарства методами терору давало певні результати, проте загальна статистика від цього не змінювалася в кращу сторону (найімовірніше через переважання ручної праці та відсутності навичок роботи з машинами в умовах хижацької експлуатації ресурсів колгоспів)

Однак не лише страх викликали події в суспільстві. Надзвичайно поширеною була реакція обурення, особливо з боку людей з певною освітою. Подібна ситуація була характерна для всього СРСР, що правда необхідно відмежувати «нових спеціалістів» що обслуговували будівництво та функціонування нових підприємств та інших освічених людей, наприклад, вчителів, які так само несли вже радянські ідеї, проте і в суспільстві, і в очах влади мали інший статус порівняно з інженерами металургійного комбінату. Відмінність ставлення до вчителів, що було характерним для всього періоду існування СРСР, виявлялася передусім в соціальній незахищеності радянської інтелігенції, однак в УСРР загалом, та на Дніпропетровщині зокрема вчителів традиційно не цькували сусіди, на відміну від, наприклад, частин РСФСР за Уралом, де вчителі періодично піддавалися лінчуванню [106, с. 43]. Яким чином

відобразилася репресивна політика сталінського режиму на людях з певною освітою, проте без належності до владних структур? Добре описаним та висвітленим в плані джерел є доля головного інженера Криворізьських рудників Едуарда Фкуса. Людина виявилася психологічно вразливою, при високій освіті

На Дніпропетровщині сприйняття репресій було представлено загалом з боку покори, адже сама активна протидія слідчим НКВС була здійснена у формі відмови від висунутих обвинувачень (Федір Захарович Мазінченко під час переслідування до 1937 р.) [1]. Як ми вже зазначали організованого, або принаймні цілеспрямованого супротиву радянській владі не спостерігалось ні в СРСР загалом, ні на території Дніпропетровщини зокрема. До 1937 р. не лишилося людей, які б сприймали радянську владу як неповороткий механізм нездатний до швидкої реакції, цьому є характерне підтвердження в спогадах доньки Піддубного Павла Федосійовича: *«Значит и ко мне может прийти очередь, ведь уде показывали мою фотографию в украинском костюме.»* заарештований Павло Федосійович був в квітні 1938 року, та спостерігав за арештами колег протягом 1937 р., що показово, так це його реакція на ці арешти: *«Когда начались репрессии в 1937-38 г. Отец всегда говорил о ком-то из репрессированных «А я еще верил или уважал его, а он оказался враг народа»... [27, с. 10-11]; «Когда арестовали Аврамова – преподавателя пединститута. Отец пришел домой мрачный и говорил, что у Аврамова ничего не было [???], сын пока, так он еще пешком ходил под стол, когда умер его отец. [так само, с. 11].* Як покажуть події наступних двох років радянська система дозволяла фізично знищувати величезні маси людей. Тому вже на кін. 1937 р. можна зафіксувати ізоляцію особистостей в суспільстві, коли була відсутня будь-яка кооперація між людьми з питань подій в країні, навіть для уточнення долі репресованих родичів люди не спілкувалися між собою.

Таким чином, більшість населення не довіряли своїм сусідам, не комунікували між собою поза офіційними та питаннями побутового характеру,

що, власне, і було головною метою терору, однак в різних людей спостерігаються певні відмінності в прийнятті своєї вини. Попри розповсюджену в суспільстві думку, про те, що більшість заарештованих не підозрювали про те, що до них прийдуть чекісти, деякі люди відчували близьку загрозу, прикладом подібного може бути вже згаданий

Прикладів відкритого протесту проти арешті, у вигляді голодування чи звернень до посадових осіб було надзвичайно мало, якщо порівнювати з загальною кількістю заарештованих протягом 1937-1938 рр., але не були відсутні зовсім. Окремі заарештовані оголошували голодування в знак протесту, але це відомо зі спогадів родичів, при цьому ця інформація була в дещо неточному формулюванні, на побаченні з дружиною Конопльов Іван Філіпович сказав що голодував в знак протесту, тому і в такому поганому стані. Зрозуміло що достовірно підтвердити подібне складно, однак можливо припустити, що Іван Філіпович розглядав спокій в сім'ї важливішим за власну долю, та, імовірно, намагався застерегти дружину від будь-яких контактів з НКВС. [5] Запити про долю заарештованих здійснювали практично всі родичі, які не отримували звісток від самих ув'язнених, і найчастіше їм просто відповідали шаблонні фрази на кшталт «перебуває в таборі», при цьому конкретних запитань, переслідування цих родичів «за непотрібні запитання» були рідкісним явищем, що ще раз підтверджує командний характер сталінських репресивних кампаній, в інший час бюрократичний апарат працював у звичному і для нас режимі.

Деякі люди сприймали репресії як частину життя, і хоча вони переймалися за своїх родичів, проте загалом змирилися з таким станом. Як приклад – сім'я Валахових, болгар, що емігрували на Криворіжжя, які потрапили під маховик репресій в 1938 р., і якщо молодий син, червоноармієць, відбувши три роки ув'язнення повернувся додому, то батько, агроном, числився зникнувши, і про його долю нічого не було відомо, а сім'я чекала повернення батька доки не отримала звістку про посмертну реабілітацію [3]. Можна припустити, що конкретно в цьому випадку на сприйняття, чи, точніше, несприйняття Великого

терору як процесу фізичного знищення людей вплинуло передусім, походженням Валахових – родини емігрантів, які все життя мали терпіти позбавлення, на відміну від людей із т. з. «пригнічених класів», що з встановленням радянської влади отримали можливість реалізуватися в суспільстві. Однак більша частина родичів репресованих до останнього вірили, що їх рідні живі та перебувають в ув'язненні, деякі навіть після отримання свідоцтва про смерть продовжували уточнювати деталі смерті, будучи переконаним що в документах помилка, що підтверджувалося новими датами смерті у відповідях офіційних установ, однак, зрештою, після масштабного процесу реабілітації II пол. 50-х рр. родичі дізнавалися, що члени їх родини були розстріляні ще в 1937-1938 рр.

Питання прийняття репресій не обмежується окремим випадком, якщо визначати ставлення до репресій за пресою, то декілька номерів дозволять скласти загальне явлення позиції редакції. У випадку із пересічними людьми потрібно враховувати максимальну можливу кількість респондентів. Продовжуючи тему несприйняття подій 1937-1938 рр. як злочинних репресій радянської влади варто поставити питання, а чи були люди які ментально знищувалися самою атмосферою, такі що не витримували напруження? Перманентний страх та атмосфера загальної пильності була присутня в більшості населення, порте іноді люди, що потрапляли до в'язниць НКВС, могли взагалі втратити всі механізми реагування на зовнішні подразники, як було з Едуардом Фуксом, який, згідно з дослідженнями Н. Єсеніної, впав у ступор – найтяжчу форму депресії, і незабаром помер від виснаження в лікарні [32, с. 40]. Варто зауважити, що вперше до Едуарда Фука репресії були застосовані ще в 20-ті рр., і до 1938 р., коли він помер, майже безперервно перебував під вартою, тобто психологічний тиск здійснювався тривалий час, при цьому і до 1938 р. його привозили на місце роботи (як цінного спеціаліста) під конвоєм у службовому транспорті НКВС. Існувала і інша форма реакції – абсолютний розрив всіх зв'язків з суспільством та системою. Дружина Калиновського Йосипа Васильовича носила передачі ув'язненому чоловікові допоки його не вивезли у невідому напрямку, тоді вона

продовжила працювати в шахті, а дітям забороняла навчатися. Останній випадок слабо представлений у спогадах та сформульований не до кінця зрозумілими фразами, проте дещо ми можемо виявити. По-перше – в ході Великого терору репресіям піддавалися і домогосподарки, тому не ходити на роботу не було виходом, а серед шахтарів можна було лишитися непоміченим в шахтарському Криворіжжі (то отримувати кошти для забезпечення сім'ї). По-друге – отримання освіти дітьми (їх було четверо) призвело б до їх подальшого працевлаштування, що підвищило б шанси бути заарештованими в майбутньому. Як бачимо, дружина Калиновського (ім'я не збереглося) вірили що режим постійних страт продовжиться й надалі, і найкращий спосіб вижити це перестати виявляти життєву ініціативу, проте на практиці репресії 1937-1938 рр. проводилися двома великими хвилями та на рівні таких пересічних людей були покликані сформувати нове суспільство, тим більше що дружину Калиновського мали б репресувати як дружину ворога народу [4].

Нарешті варто згадати повноцінні мемуари, яких в рамках Дніпропетровщини виявилось зовсім небагато. Книга в 7 частинах, найімовірніше у вигляді «самвидаву», Муляра Бориса Федоровича являє краєзнавчу енциклопедію Криворіжжя, проте не опублікована до цього і не занесена у фонди музею. Загалом ця праця відображає прагнення Бориса Федоровича пропагувати рідний край, розвивати історичні знання про місцевий фольклор та топоніміку, а також відобразити бачення подій, які йому вдалося засвідчити особисто. Ми вже згадували його вище, в якості автора спогаду про спроби чиновника районного рівня відловити «ворогів». Зараз надзвичайно цінними його записи будуть через пряме відображення автором свого бачення подій II пол. 30-х (мовою оригіналу, орфографію збережено): *«1930-е годы остались в моей памяти на всю жизнь. После первой мировой и гражданской войн. Молодая страна Советов кровоточила. Перед народом, молодой советской республикой стояла огромная задача. Нужно было в кратчайший срок восстановить разрушенные войнами: промышленность, фабрики и заводы страны, железнодорожный транспорт, и в*

первую очередь – дома для беспризорных детей, модернизировать сельское хозяйство, создать тягловую силу, танковую промышленность, самолётостроение, подготовить командные кадры». [1, с. 42] з цього вже можливо припустити, що автор розглядає соціалізм загалом, і соціально-економічну політику радянської влади як прогресивну та необхідну, тобто він приймає мілітаризацію та переведення економіки на розбудову армії (власне як і більшість радянських людей). Надалі варто зупинити свою увагу на 1934 р., а саме на вбивстві Кірова.

Спочатку Муляр дає власну оцінку діяльності Кірова: *«С.М. Киров пользовался большим авторитетом среди всего советского народа. А поэтому все говорили, что пост генсека принадлежал С. М. Кирову. Ходили слухи, что Сталин на этот пост «влез» в наглom порядке. Убийство С. М. Кирова всколыхнуло всю страну.»* Твердження про активізацію всього суспільства відповідає дійсності, адже в справі розслідування вбивства брав участь Сталін особисто, проте з приводу великого авторитету виникають сумніви, ймовірно автор особисто цікавився життям улюбленця партії та за успіхи Кірова в розбудові господарства Ленінграду вважав його авторитетом [1, с. 43].

Одразу після власної оцінки Борис Федорович описує розмову з сусідкою: *«Я пришел со школы, сидел и читал газету про убийство С. М. Кирова. Мама занималась домашними делами. К нам пришла соседка престарелого возраста, и только перешагнула через порог, она тут же произнесла: «Ты слышала, Ольга, о том, что уже одного антихриста [з оригіналом згідно] убили» Мама, стояла молча у печи, не знала какой дать ответ»* - асоціація більшовиків з демонічними силами класична в середовищі пересічного населення, до того ж не задіяних в партійній роботі [так само].

Продовжимо розгляд спогадів Муляра Б. Ф.: *«Я положил газету на стол и произнёс: «Да слышали, что убили, да только не антихриста, а убили доброго человека – Сергея Мироновича Кирова, который позаботился о вас стариках,*

чтобы вам оказывали помощь, которую вы в настоящее время получаете в колхозе: муку, крупу, постное масло.

Это все произошло по инициативе Сергея Мироновича Кирова, а вы его оскорбляете». Старуха стала на колени, начала молиться за упокой С. М. Кирова.» - до кінця не зрозуміло що мав на увазі автор під «допомогою, що надається в колгоспі» та ролі в цій пенсійній реформі С. М. Кірова, але сам факт захисту партійного функціонера говорить про бажання автора знайти гарну сторону в радянській системі організації життя, особливо враховуючи авторську оцінку діяльності Сталіна: *«С плохими показателями ушел на от свет Сталин. Миллионы замученных ни в чём не повинных людей и миллионы умерших голодной смертью. Когда даже двадцать тысяч чекистов перемолола сталинская мясорубка, видимо тех, которые в какой-то степени были против тех массовых репрессий»* - звинувачення в усіх проблемах особисто Сталіна розповсюджена нині оцінка подій 30-х рр., проте звертає на себе увагу згадка про чекістів – репресованих виконавців Великого терору, отже автор володіє інформацією про кількість репресованих працівників внутрішніх справ (звичайно умовною), проте не знає чому саме вони були репресовані (і будує здогадки). Зрештою про сталінські репресії Муляр стверджує наступне: *«За миллионы умерших в голодовку и в годы репрессий никто не понес никакой ответственности. Из семи репрессированных, после смерти Сталина вернулось всего 2.*

Когда я одного из них спросил, в чем их обвиняли, он ответил: «Мы там значились все врагами народа, больше половины осталось там, ни в чем неповинных – косила нашего брата болезнь, эпидемии. Если здесь пришлось пережить голодовку, там тот же голод и смертельная казнь» [1, с. 45] - автор засуджує, та звинувачує радянську владу за всі злочини, покладаючи відповідальність передусім на Сталіна. При цьому виступаючи патріотом Радянського Союзу як соціалістичної країни. З одного боку подібна позиція добре відома, та мала поширення на всьому пострадянському просторі, проте у випадку з Муляром Б. Ф, ми знайомимося з позицією людини, яка з власної ініціативи

створила друковану книгу, що свідчить про автора як про людину з активною громадською позицією.

Водночас ми можемо прослідкувати сприйняття подій 1937-1938 рр. за україномовною емігрантською періодикою, оскільки газети за своїм змістом орієнтувалися на широке коло читачів, яке в діаспорі в значній мірі складалося з селян, а тому публікації як відображали ставлення редакції до подій, так і формували це уявлення в читачів. Зокрема, наприклад, «Українські вісті» - україномовна газета в Канаді, яка не володіла достовірними джерелами інформації в УСРР, критикувала радянську владу посилаючись на відкриті джерела, загалом статистичного характеру, тому часто допускала помилки (загалом через ідеологічну позицію), проте іноді публікувала правильні данні. Так у випуску від 9 листопада 1937 р. з 12 заміток, присвячених українським етнічним землям, дві присвячено УСРР. Перша замітка (орфографію збережено) «Поділили Україну знову на лад старих губерній» про адміністративну реформу 22 вересня 1937 р., що де-факто було неправдивим, адже після реформи в Україні з'явилися нові області зі складу старих, які до цього не існували ні в Російській імперії, ні в СРСР. Друга замітка «Дальші розстріли в советах» концентрує увагу на тому, що за один день по СРСР розстріляно 52 особи за звинуваченням в контрреволюційній діяльності, зокрема 9 в Україні [6, с.2]. Які висновки ми можемо зробити з цих коротких заміток? Передусім це різка ідеологічна позиція діаспори, що означає максимальну увагу до всіх дій радянської влади і можлива фальсифікація новин для переваги проукраїнської позиції. На основі твердження проукраїнського спрямування діаспорної періодики ми можемо стверджувати про успіхи радянських спецслужб в обмеженні інформаційних потоків з СРСР, адже за кордоном УСРР не знають про обшуки, сваволю працівників НКВС та місцевих напівпривілейованих службовців, про вибірковий характер арештів, а володіють лише тим що запропонує пропаганда СРСР.

Висновки до третього розділу

Соціальна мобілізація на Дніпропетровщині проходила за звичним сценарієм для СРСР: публікації в газетах, які повторювали промови партійних лідерів, секретні документи спущені владною вертикаллю на місця та «відповідь» з боку «населення» (у формі листів в газети). В значній мірі регіональні особливості навпаки зробили механізми соціальної мобілізації більш казуальними, через наповнення промислової Дніпропетровщини робітниками та шахтарями.

В силу вже названих регіональних особливостей партійна номенклатура відповідала всім неофіційним вимогам «центру», а саме ревне виконання директив, відсутність питань до змісту директив та політики партії загалом, жертвовність. Працівники НКВС склалися із більш недисциплінованих елементів, які дозволяли собі порушення порядку утримання ув'язнених та навіть привласнення чужого майна.

Населення Дніпропетровщини було репресовано в значній мірі (розглядаючи управлінців промисловості та господарства) за критерієм успішності в роботі. А поруч із слабкістю, та цілковитим підкоренням умовам часу зустрічаються і спроби, навіть частково успішні протистояти. В більшості заарештовані, які потрапили в табори намагалися вижити, а не скорилися долі і за мінімум їжі для підтримання життя працювати до смерті.

ВИСНОВКИ

Виходячи із поставлених завдань нашої магістерської роботи, та опираючись на висвітлений нами матеріал, ми дійшли до наступних висновків.

Тема Великого терору 1937–1938 рр. є надзвичайно актуальною та широко висвітленою у сучасній українській та зарубіжній історіографії. Чимало дослідників звертаються до цієї проблематики, характеризуючи як загальні риси репресивної політики в зазначений період, так і окремі її аспекти. Ми можемо виділити наукові розвідки сучасних вітчизняних дослідників Н. Романець, В. Васильєва, С. Кульчицького, Р. Подкура, Т. Рафальської, В. Ченцова, які комплексно висвітлюють питання здійснення репресій в українському суспільстві.

Історія повсякдення, як складова дослідження Великого терору спочатку розроблялася в межах «ревізійністського підходу» зарубіжними дослідниками. Власне, акцентування уваги на історії повсякденності сталінської доби заклали підвалини «ревізійнізму», що являв собою спробу перегляду домінуючої та той момент «тоталітарної» концепції. Саме «ревізійністи» почали активно використовувати як джерело матеріали радянської преси, хоча їхня методологія має досить специфічні особливості, а достовірність використовуваних джерел не завжди підтверджена.

На сучасному етапі розвитку історіографії питання взаємодії влади та суспільства в основному розроблені як російськими істориками. Зокрема, ними був здійснений аналіз основних напрямків та методів радянської пропаганди та показано її вплив на свідомість та психіку людей у повсякденному житті та міжособистісних стосунках. Заслугою російських істориків є видання колективної монографії «Соціальна мобілізація в сталінському суспільстві (кінець 1920-х – 1930-ті рр.)», яка досліджує інституційні основи, форми та методи пропаганди як важливого засобу мобілізації суспільства.

Українські науковці також звертаються до теми висвітлення образу «ворога» в радянській пресі. В основному вони досліджують його формування в контексті загальносоюзних пропагандистських кампаній, приділяючи увагу лінгвістичним особливостям його формування та функціонування.

Звертаються українські історики і до питання вивчення показових судових процесів, розглядаючи їх як одну із важливих складових репресивної політики радянської влади. Зокрема показові процеси повинні були залякувати суспільство, формувати атмосферу загальної підозри та ворожнечі.

Основними джерелами магістерської роботи виступають спогади, то потрібно враховувати особливості їхнього використання в науковому дослідженні. Варто розуміти, що позиція та погляди конкретної людини обґрунтовані передусім оточенням та навколишніми умовами, тому і прийнято виділяти соціальні страти, аби згрупувати найбільш схожих людей та робити висновки про їх поведінку у гіпотетичних ситуаціях. Однак в умовах тоталітаризму формувалася «тоталітарна особистість», а за змістом – соціальна маса, індивіди якої незалежно від соціального стану переслідували однакові цілі (в розумінні побуту) та бачили своє існування в єдиній ідеології (в плані соціальної поведінки). А тому групувати поведінку за критерієм належності до соціальної групи не доцільно через складність перенесення результатів на інших представників соціальних груп.

Також нами були залучені неопубліковані джерела – книга криворіжця Муляра Бориса Федоровича, в якій погляди автора відображаються прямими твердженнями. Окрему цінність це джерело представляє через особисту активність автора в краєзнавчих дослідженнях, що дозволяє познайомитися з особистим баченням різних подій місцевим жителем. Також нами використано інтерв'ю із особистого архіву магістранта для ілюстрування сприйняття подій II пол. 30-х рр. як психологічного терору.

Встановлено що головною запорукою формування тоталітарного суспільства, поруч із системою перманентних репресій існувало єдине

інформаційне поле, контрольоване владою, яке здійснювало комплексний вплив на населення, передусім через пресу. До того ж наповнення ЗМІ існували в єдиній системі, до того ж чітко ієраховані, при цьому прорадянські налаштовані видання в самому СРСР, які всією діяльністю прагнули підтримати пропаговані ідеї соціалізму, проте поступово піддалися цькуванню з боку своїх колег (як, наприклад журнал для дітей «Ёж»). В свою чергу легітимізовані періодичні видання (передусім регіональні) мали досить обмежену тематику для публікацій, що могли мотивувати радянських громадян шукати розважального контенту у спеціалізованих виданнях, які в свою чергу були також частиною єдиного апарату пропаганди і все одно повідомляло громадянам.

Важливим елементом організації єдиного, контрольованого та ізольованого інформаційного простору є сам зміст публікацій. В радянській пресі через публікації та специфічну мову створювалася система уявлень, яка формувала однобоку та непіддатну для зовнішніх впливів індивід, із загальноприйнятою назвою «тоталітарна особистість» (або «homo soveticus»). Ця «особистість» була примітивізована, сформована на емоційних, а не раціональних чинниках, а тому принципово не сприймала ніяких аргументів, які суперечили сформованим уявленням. При цьому радянська соціалістична ідеологія стала неприйнятною для критики, адже будь-яке зауваження можна вивернути з позицій «шкідництва» або «диверсій». В значній мірі подібна ситуація складалася через з-зовні безпечні публікації, які закріплювали методами перенесення правди, недоказування фактів чи зміни акцентів хибні установки на користь партійної влади, а не населення.

При цьому центральні газети, які були доступними і для іноземців, писалися на більш високому професійному рівні, із великою кількістю «казуального» контенту, із «вкрапленнями» інформації, наприклад, про «ворогів» під час кампаній по «боротьбі» з останніми. У випадку з регіональною пресою наповнення статей мало більш просторічний характер: постійне використання лайливих слів («виродок», «падло», «скажені пси»), спрощення змісту, здійснення

висновків за читача, вже загадане перенесення правди (у вигляді «листів» від визначених соціальних груп – робітників, солдатів, селян) із закликами до розправи над «ворогами».

Безумовно, подібні публікації мали мобілізувати населення на пошук «ворогів», проте окремі випадки реверсу репресій вказують на абсолютний контроль над репресивними акціями. Попри мобілізацію населення лише влада вирішували коли «ворогів» потрібно заарештовувати, а коли по-справжньому пильні громадяни доносили про викритих «ворогів» такі заяви попросту ігнорувалися вже в першій інстанції.

При цьому за кордоном, як в сусідніх з УСРР країнах, так і в українській діаспорі користувалися схожими, а іноді і тотожними інструментами впливу на читача. Так само писалися емоційно насичені статті, переносилася правда в публікаціях, використовувалася лайка, недостовірна інформація, фальсифікація пряма й опосередкована, а також комерційна реклама, яка часто відволікала читача від головних новин. Однак саме ті малі частини інформації, представлені в газетах, крім всього іншого, і під впливом релігії, дозволяють підтвердити інформацію про репресії саме з позиції постраждалих, а не офіційної пропаганди.

Населення СРСР, як ми вже зазначили в ході деформацій з допомогою соціальної інженерії, перетворювалося на однорідну масу, зі схожими інтересами, поглядами, цілями та думками, проте цей процес «зрівняння» так і не був завершений, навіть після Великого терору лишилися люди, готові ризикувати або жертвувати собою заради загального блага. Важливо зауважити, що з сер. 20-х рр. ХХ ст. сформувалася нова генерація радянських активістів. Які пов'язували своє майбутнє саме з соціалістичною країною, а тому були готові виконувати всі господарські директиви керівництва (тобто комуністичної партії). При цьому попри постійні катаклізми, значні втрати активних та ініціативних людей в ході Першої світової війни та Громадянської війни в Росії, розкуркулення (що знищило найбільш ініціативну частину сільського населення) все ж таких знайшлася ціла плеяда молодих людей що змогли провести індустріалізацію за

сталінськими темпами та забезпечити політичне, економічне та соціальне домінування СРСР в країні.

Однак поруч із сильними за характером людьми, які найчастіше займали керівні посади на підприємствах та службах міст, прошарок пересічних людей, які були головними виконавцями та найчисельнішою частиною населення СРСР залякується на рівні інстинктів. Не наближені до партійних структур, чи пільгових (передовики) категорій населення люди сприймали Великий терор як смертельну небезпеку, при цьому не маючи точних доказів, не перебуваючи на будь-яких обліках вони боялися, і вірили що їх заарештують як тільки вони бачили будь-яку ознаку службовців НКВС.

Водночас кількість людей, що впадали в ступор тільки побачивши службовців НКВС була невисокою, принаймні серед ув'язнених найчастіше зустрічається прагнення вижити в умовах в'язниці (вони просять рідних передати теплий одяг, додаткові харчі, гроші) або ГУЛАГу (освоювали професію, або займалися роботою за профілем). Окремі випадки ступору пов'язані, передусім, з тривалим психологічним тиском, перманентною загрозою та найчастіше відображали серйозні порушення психіки. Також іноді траплялися випадки протидії системі, проте, надзвичайно важливо, що супротив людей в ході Великого терору представлений винятково в юридичному полі, що правда в дещо спотвореному, «радянському» вигляді (листи, звернення, скарги) .

Загалом населення Дніпропетровщини сприймало події Великого терору 1937-1938 рр. як несправедливість з боку конкретних лідерів, найчастіше місцевого (обласного або республіканського) рівня, рідше – загальносоюзного. Звинувачення часто лунали в бік Генерального секретаря Сталіна, але найчастіше як до «вождя, що допустив» подібну несправедливість по відношенню до селян та робітників соціалістичної країни.

Отже, населення Дніпропетровщини сприймало події II пол. 30-х рр. як неминучі процеси, спрямовані на забезпечення майбутнього радянських республік, а коли справа стосувалася особисто їх, – помилкою. Великий терор

1937-1938 рр. став відліковою точкою для існування тоталітарного суспільства, з автономізованими, «стандартними» людьми. Однак населення Дніпропетровщини, як і УРСР загалом, не до кінця перетворилося на безвольну масу, лишаючи в собі загальнолюдські та сімейні цінності, які продовжило плекати в наступні часи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Неопубліковані джерела

КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей»

1. Муляр Борис Федорович. Біографія. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. б/н

Особистий архів автора:

2. Корнієнко Григорій Демидович. Спогади. 18.10.2019.

II. Опубліковані джерела

3. Біографія Валахова Д. А. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР б/н
4. Біографія Калиновського Й. В. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР б/н
5. Біографія Конопльова І. В. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР б/н
6. Біографія Костюк Ф. Я. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-12607
7. Біографія Малювкова М. Д. б/н
8. Біографія Овсяника П. Т. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР б/н
9. Большевики роблять спис населення. *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 6. 14 лютого. 1937. С. 4
10. Большевицькі вожаки все ще відбувають всілякі наради та з'їзди. *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 3. 14 січня. 1937. С. 4
11. Большевія переживає далі жахливі часи масових мордів... *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 32. 22 серпня. 1937. С. 8

- 12.Большевія стає все більшою загадкою ... *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 30. 10 березня. 1937. С. 4
- 13.В большевії арештовують «старих» та «молодих» большевиків *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 15. 18 квітня. 1937. С. 4
- 14.В большевії все «по старому»... *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 31. 15 серпня. 1937. С. 4
- 15.В большевії все ще «чистять» та й «чистять» *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 10. 14 березня. 1937. С. 4
- 16.В большевії далі триває божевілля масових арештів. *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 9. 7 березня. 1937. С. 4
- 17.В большевії комуністичні вожаки вже навіть не кричать за поширенням безбожництва *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 19. 23 травня. 1937. С. 4
- 18.В большевії поважні масові заворушення. *Український бескид*. Пер. вид. Перемишль, Польща. № 26. 11 липня. 1937. С. 4
- 19.Выписка из протокола №38 заседания Тройки при Киевском Облуправлении НКВД УССР от 4 сентября 1937 г. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР б/н
- 20.Дальші розстріли в советах. *Українські вісті*. Едмонтон, Канада. № 45. 7 листопада, 1937 – 2 С.
- 21.Ефимов Борис, «Ежовые рукавицы». Плакат 1937 р.
- 22.Заговірники на життя Сталіна перед судом. *Українські вісті*. Едмонтон, Канада. 1937 – 2 С.
- 23.Лист сестри Конопльової Антоніни Філіпповни. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. **КВФ-11070**
- 24.Постановление ЦИК СССР «О порядке ведения дел о подготовке или совершении террористических актов» — от 1 декабря 1934 года
- 25.Решение Политбюро ЦК ВКП(б) № П51/94 от 2 июля 1937 г.

26. Спогади доньки Кулика А. С. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КВФ- 10738 (2)
27. Спогади доньки Піддубного П. Ф. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КВФ-11426
28. Спогади доньки Яблукова П. І. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КВФ-11086
29. Українські вісті. Пер. вид. Едмонтон, Канада. 1937. - № 45
30. Червоний гірник. Пер. вид. 1929. - № 18 (24 січня, четвер),
31. Шифротелеграма Сталіна о применении пыток. Лубянка. Сталин и НКВД–НКГБ–ГУКР «Смерш». 1939 - март 1946 / Архив Сталіна. Документи высших органов партийной и государственной власти. М., 2006. – Електронний ресурс. Дата звернення 03.02.2021 URL: https://bessmertnybarak.ru/article/pytki_nkvd/
32. Як пізнавати укритих ворогів народу. *Українські вісті*. Едмонтон, Канада. № 47. 23 листопада, 1937 – 2 С.
33. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область: У 2 кн. / Упорядки: Є. І. Бородин, О. Г. Бажан, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Кн. 1. – Дніпропетровськ. 2009. – 880 с.
- а. № 164. Постанова прокуратури УСРР з обвинуваченням Юр'єва М. О в контрреволюційній троцькістській діяльності. 21 жовтня 1935 р
  - б. № 167. Зведення на ім'я першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У Хатаєвича М. про боротьбу з троцькістами. Лютий 1936 р
  - в. № 169. Із закритого листа ЦК ВКП(б) обкомам, райкомам, ЦК Компартій республік, міськкомам, райкомам ВКП(б) «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку». 29 липня 1936 р

- г. № 177. Доповідна записка управління НКВС в Дніпропетровській області секретарю Дніпропетровського обкому КП(б)У Хатаєвичу М. про викрите в 214 авіазагоні ЦПФ контрреволюційне угруповання. 5 лютого 1937 р. . .
- д. № 179. З доповідної записки начальника політвідділу Сталінської залізниці секретарю Дніпропетровського обкому КП(б)У Хатаєвичу М. про викриття на залізниці контрреволюційних троцькістських, націоналістичних та інших шкідницьких угруповань і осіб. 17 лютого 1937 р
- е. № 180. Публікація в газеті «Зоря» «Покривателі і пособники ворогів» про наявність ворожих елементів на Дніпропетровському вагоноремонтному заводі. 24 лютого 1937 р
- ж. № 181. Публікація в газеті «Зоря» «Покривателі ворогів народу» про захисників «ворогів народу» в Дніпропетровському металургійному інституті. 1 березня 1937 р
- 34.Із закритого листа ЦК ВКП(б) обкомам, райкомам, ЦК Компартій республік, міськкомам, райкомам ВКП(б) «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку». 29 липня 1936 р
- 35.Яцик В. Вчитель. Біографія Ф. Солом'яного. 52 С. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КН-41028/К-2570(1)

III. Література

- 36.Арендт Х. Джерела тоталітаризму. Київ, 2005. 540 с.
- 37.Арнаутов Н.Б. Образ «врага народа» в системе советской социальной мобилизации: идеолого-пропагандистский аспект (декабрь 1934 - ноябрь 1938 г.): монография. Новосибирск, 2012. 252 с.
- 38.Арнаутов Н.Б. Система образов в агитационно-пропагандистских кампаниях консолидационного типа (1935–1937 гг.). *Социальная*

- мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х – 1930-е гг.: Коллективная монография.* Новосибирск, 2013. С. 348–366
- 39.Бажан О. Конвеєр смерті в часи «Великого терору» в Україні: технологія розстрілів, виконавці, місця поховань. *Краєзнавство.* 2014. №1. С. 183–199.
- 40.Бривко М. Радянська пропаганда 1937–1938 років про політичні репресії. *Нові сторінки історії Донбасу.* 2016. Кн. 25. С. 179–189.
- 41.Бут О. М. Відкриті судові процеси 1937 р. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали восьми наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр.* Дніпро, 2010. С. 216–221.
- 42.Бухтияров В. Ф. Жертвы политических репрессий на Криворожье. Домашняя газета. 2010. № 47 (24 ноября). С. 25.
- 43.Васильєв В. Ю. Діяльність органів ДПУ УСРР та настрої населення доби «великого перелому» й початку суцільної колективізації (1928–1931 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2012. №1. С. 25–45.
- 44.Васильєв В.Ю. «Сталінська революція “згори”» в Україні: насилля, протидія, результати. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти. (Зб. ст.).* 2010. №36. С. 73–87.
- 45.Васильєв В.Ю. Документи органів ВКП(б) та ДПУ УСРР про настрої й моделі поведінки партійно-радянських працівників у республіці (1932-1933 рр.) *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* 2013. №1. С. 369–400.
- 46.Васильєв В.Ю. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження. *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* 2008. №35. С. 116–137.
- 47.Васильєв В.Ю. Особливості репресій в управлінських структурах УРСР в період «великого терору» (1937–1938 рр.) *Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип.34.* 2007. №34. С. 177–197.
- 48.Васильєв В.Ю., Подкур Р. Ю. Радянські карателі. Співробітники НКВС – виконавці «Великого терору» на Поділлі. Київ, 2017. 240 с
- 49.Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва, 2010. 447 с.

- 50.Віолетта Скрипнікова. Кіра Фукс: «Мій батько під землю бачив». Спецвипуск газети «Коло». Комсомольськ. 2008 р. – С. 3
- 51.Волкова Е. П. Особенности подачи образа «врага народа» в советской печати конца 1920 – первой половины 1930 гг. *Медиаскоп*. 2013. вип. 4. URL: <http://www.mediascope.ru/node/1443>. (Дата звернення: 27.10.2019)
- 52.Вронська Т. Сталінська гендерна політика у добу «Великого терору» (1937–1938 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2009. № 1 (32). С. 137–175.
- 53.Гасанов И. Б. Национальные стереотипы и «образ врага». Москва, 1994. 40 с.
- 54.Городенко Л. М. Поняття масова свідомість: принципи формування і демасифікації. *Українське журналістикознавство*. 2013. №. 14. С. 62–66.
- 55.Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ-Дніпропетровськ, 2012. 508 с.
- 56.Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. Авторский сборник. Москва, 2004. 816 с.
57. Сазонов М. Образ «ворога народу»: механізми формування в умовах великого терору 1937-1938 рр. в Україні. Кваліфікаційна робота. Кривий Ріг. 2019. – 91 с.
- 58.Михайла Есина Н. А. Фукс Эдуард Карлович (1872-1938). Свительский Николай Игнатьевич (1884-1937). Кривой Рог: Издательский центр Криворожского национального университета, 2014. 61 с.
- 59.Із закритого листа ЦК ВКП(б) обкомам, райкомам, ЦК Компартій республік, міськкомам, райкомам ВКП(б) «Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку». 29 липня 1936 р
- 60.Історична пам'ять Дніпропетровщини: події, факти, імена: збірник статей та документів: у 5 т. Дніпро: *Науково-редакційний центр Дніпропетровської обл. ред. колегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Видавництво «Моноліт»*. Т. 5: Криворіжжя у

- тенетах репресій* / укладачі: Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко та ін. 2017. 220 с.
61. Калакура Я. С. Историчне джерелознавство: підручник. Київ, 2002. 488 с.
62. Кедров Н. Г. Лапти сталинизма. Политическое сознание крестьянства Русского Севера в 1930-е годы. Москва, 2013, 280 с.
63. Конквест Р. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років. Луцьк, 2009. 880 с.
64. Красильников Сергей. Крестьянская ссылка в контексте советской миграционной политики 30-х гг. Відеолекція. Електронний ресурс. Дата звернення: 09.02.2021 URL: <https://www.youtube.com/watch?v=VbK--VizIMA&t=6821s>
65. Кропачев С. А. «Большой террор» и его жертвы в зеркале советской пропаганды 1937 – 1938 годов. *Проблемы истории массовых политических репрессий в СССР. К 70-летию Всесоюзной переписи населения 1939 года: материалы VI Международной научной конференции*. Краснодар, 2010. С. 319–335.
66. Корпачов С. А. Советская пропаганда 1937 – 1938 годов о масштабах массовых политических репрессий
67. Кузіна К. С. Образ наркомвунсправця за матеріалами радянських ЗМІ (1937-1938 рр.). *Великий терор 1937 – 1938 років: жертви і виконавці : збірник наукових статей*. Полтава, 2018. С. 61–69.
68. Тепляков А. Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №1. С. 79–102.
69. Линц Х. Тоталитарные и авторитарные режимы. *Неприкосновенный запас*. 2018. №8. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2018/4/totalitarnye-i-avtoritarnye-rezhimy.html> (Дата звернення: 04.12.2019)
70. Маннінг Р. Политический террор как политический театр. Районные показательные суды 1937 г. и массовые операции. *Трагедия советской*

- деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939: Документы и материалы. В 5 т: Т 5.* Москва, 2004, С. 51–71
71. Мельник О. О. Репресії 1937-1938 рр. у Кривому Розі у світлі статистики. Криворіжжя: погляд у минуле...: матеріали ІV Історико-краєзнавчих читань / ред. кол.: Н. А. Печеніна (голова); А. В. Тарасов; Р. П. Шляхтич; В. А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2017. С. 55-61
72. Мельник О. О. Статистика політичних репресій 1920-1953 рр. на Криворіжжі. *Історична енциклопедія Криворіжжя* / Мельник О. О., Балабанов С. В. Кривий Ріг: СТПРЕС, 2009. С. 530-534.
73. Мельник О. О., Терещенко Р. К. Репресоване Криворіжжя (1919-1936). Кривий Ріг, 2016. 144 с.
74. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг: Видавничий дім, 2007. Т. 1. 604 с.
75. Мельник О.О., Балабанов С.В. Історична енциклопедія Криворіжжя. Кривий Ріг : Видавництво «СТПРЕС», 2009. Т. 2. 704 с.
76. Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940. Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. Київ, 2013. 528 с.
77. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938. Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів, 2012. 464 с.
78. Неймарк Н. Геноциды Сталина. Москва, 2011. 176 с.
79. Ольшанский Д. В. Психология масс. Санкт-Петербург, 2002. 368 с.
80. Павлова И. В. Власть и общество в СССР в 1930-е годы. *Вопросы истории.* 2001. №10. С. 45–46.
81. Павлова И. В. Механизм сталинской власти: становление и функционирование. 1917–1941. Новосибирск, 2001. 460 с.
82. Павлова И.В. Механизм политической власти в СССР в 20-30-е годы. *Вопросы истории.* 1998. № 11–12. С. 49–66.

83. Павлова И.В. Современные западные историки о сталинской России 30-х годов (критика «ревизионистского» подхода). *Отечественная история*. 1998, №5. С. 107–121
84. Петренко. В Віддали себе людям. Кур'єр Кривбасу. Грудень 1995 № 43-44. Фонди КЗК «Міський історико-краєзнавчий музей» КМР. КДФ-15736 (8) С. 57-59
85. Підберезна О., Пестерева А. Гірничий інженер Володимир Герасимович Мухін. Криворіжжя: погляд у минуле...: *матеріали III Історико-краєзнавчих читань* / ред. кол.: Н. А. Печеніна (голова); А. В. Тарасов; Р. П. Шляхтич; В. А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2018. С. 19-25.
86. Подкур Р. Ю. «Великий терор» 1937–1938 рр. на Донбасі. Київ, 2016. 126 с.
87. Подкур Р. Ю. Формування оперативного обліку "контрреволюційних елементів" у 1920-х – 1939 рр. *Політичні репресії в Українській РСР 1937 - 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації : До 75-річчя "Великого терору" в СРСР. Матеріали Всеукр. наук. конф. м. Київ, 15 березня 2012 р.* Київ, 2013. С. 29–42.
88. Попова О. Ю. В мастерской по созданию образа врага: из истории газетной журналистики Советской Украины (конец 20-х – 1930-е гг.). *Грані історії: збірник наук. праць*. 2013. С. 122–130.
89. Попова О. Ю. Механизмы создания образа врага в массовой периодической печати Донбасса в 1930е гг. *Літопис Донбасу: краєзнавчий збірник*. 2010. №18. С. 159–168.
90. Рафальська Т. Л. «Великий» терор 1937–1938 років: від ідеології до реалізації. *Наукові записки. Історичні науки*. Кіровоград. 2008. №11. С. 106–110.
91. Романець Н. Показові судові процеси над районним керівництвом як складова антишкідницької операції в аграрному секторі України доби Великого терору 1937-1938 рр. Великий терор 1937-1938 років: жертви і виконавці : збірник наукових статей. – Полтава, 2018. – С. 52-60.

92. Романець Н. Показові судові процеси над районним керівництвом як складова антишкідницької операції в аграрному секторі України доби Великого терору 1937–1938 рр. *Великий терор 1937 – 1938 років: жертви і виконавці : збірник наукових статей*. – Полтава, 2018. – С. 52-60.
93. Романець Н. Р. "Куркульська операція" 1937-1938 рр.: особливості проведення на Дніпропетровщині. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. - 2016. - Вип. 45, том 1. - С. 197-201.
94. Романець Н. Р. «Винні у тому, що ... німці»: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.). *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій*. Дніпро, 2017. С. 29–84.
95. Романець Н. Р. «Шкідницька лінія» у репресивній політиці радянської влади в українському селі за доби «великого терору» (1937–1938 рр.) *Чорноморський літопис : науковий журнал*. – Миколаїв, 2011. – Вип. 4. – С. 43–50.
96. Романець Н. Р. Боротьба зі шкідництвом в аграрному секторі України. Грані. – 2011. – № 3. – С. 54–59.
97. Романець Н. Р. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925 – 1939). Кривий Ріг, 2014. 456 с.
98. Романець Н. Р. Репресії проти «саботажників» стахановського руху в українському селі (1935–1937 рр.). *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали одинадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди* : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2016. – С. 165–174.
99. Романець Н. Репресії як інструмент забезпечення інформаційної блокади українського села в умовах Голодомору 1933 р. / Н. Романець // *Аркасівські читання: історична наука на сучасному етапі розвитку української державності : матеріали ІХ Міжнародної наукової конференції (10-11 травня 2019 р.)*. – Миколаїв, 2019. – С. 78-81.

100. Назаретян А. П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. Лекции по социальной и политической психологии СПб.: 2003. —192 с.: ил.
101. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Київ, 2015. 584 с.
102. Социальная мобилизация в сталинском обществе (конец 1920-х – 1930-е гг.: кол. моногр. Новосибирск, 2013.
103. Террор и демократия в эпоху Сталина. Социальная динамика репрессий / Венди З. Голдман ; [пер. с англ. Л. Е. Сидиковой]. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2010. — 335 с.: ил. — (История сталинизма).
104. Тронько П. Дослідження «великого терору» у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією». *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2011. 37. С. 3–17.
105. Тротнер В. В. Едуард Фукс – невідомі сторінки біографії. Криворіжжя: погляд у минуле...: матеріали II Історико-краєзнавчих читань / ред. кол.: В. О. Шайкан (голова); А. В. Тарасов; Р. П. Шляхтич (заступник голови); Н. А. Печеніна, В. А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2016. С. 52-57
106. Учителя эпохи сталинизма: власть, политика и жизнь школы 1930-х гг. / Е. Т. Юинг ; [пер. с англ. Д. А. Благова] — М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Фонд «Президентский центр Б. Н. Ельцина», 2011. — 359 с. — (История сталинизма).
107. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва, 2008. 336 с.
108. Хлевнюк О. В. Хозяин: Сталин и утверждение сталинской диктатуры. Москва, 2010. 478 с.

109. Ченцов В., Архірейський Д. Особливості «великого терору» 1937–1938 рр. на Дніпропетровщині. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. №1. С. 100–108.
110. Чогандарян М.Г. Методы, способы и приемы советской пропаганды в 1920-30-е гг. XX в. // Теория и практика общественного развития Выпуск № 4, 2013 г. URL: <https://propagandahistory.ru/2322/Organizatsiya-sovetskoy-propagandy-v-1920-1930-e-gody/>
111. Шаповалова Л. К. Репресована доля вчителя (за спогадами Зої Павлівни Железної про Федора Піддубного). Криворіжжя: погляд у минуле...: матеріали V Історико-краєзнавчих читань. Том 1 / ред. кол.: Н. А. Печеніна (голова); А.В. Тарасов; Р. П. Шляхтич; В. А. Фінічева (упорядник). Кривий Ріг, 2019. С. 70-75
112. Шеваров Г. Привет вождю народов! Уральский следопыт №8, 1989 г. С. 25-38
113. Якимов К.А. Образ «врага народа» в комсомольской пропаганде 1937 года. *Социодинамика*. 2015. № 7. С.65–77.
114. Яковлев А. До питання образу ворога СРСР у сучасній науковій літературі. *Нові сторінки історії Донбасу*. 2016. Кн. 25. С. 189–197.

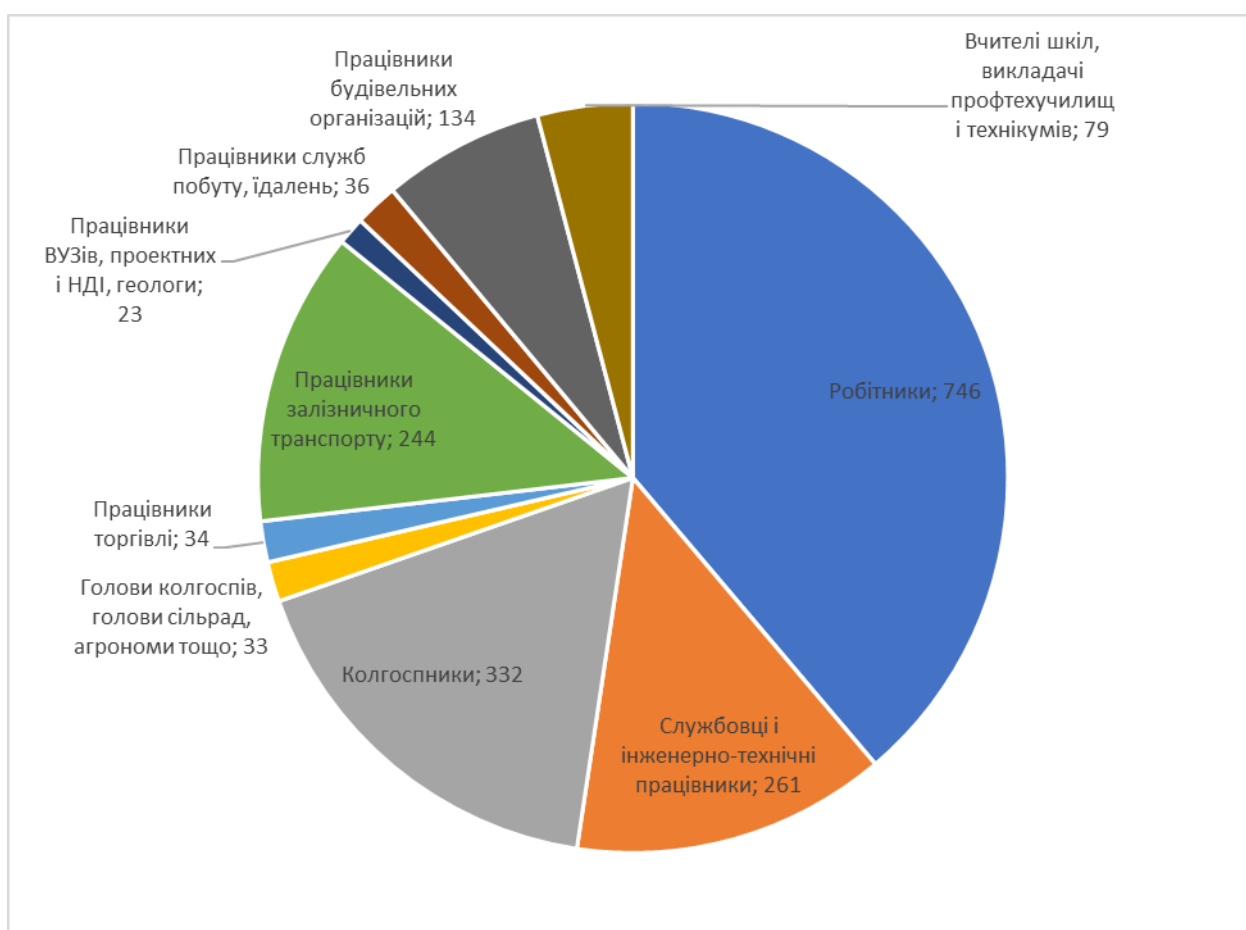

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаток Б

Додаток В

От имени молодёжи**В. Лебедев-Кумач***«Правда» №320 1937 г.*

Когда секретарь собрания сказал;
 — Следующее слово —ваше! —
 Я поглядел на огромный зал,
 И стало, друзья, мне страшно.
 К речам у меня таланта нет, —
 Должен я честно признаться.
 Впервые я выбираю в Совет,
 И лет мне — всего восемнадцать.
 Никак не отыщешь нужных слов
 И некуда деться от дрожи...
 — Слово имеет товарищ Петров
 От имени молодежи!
 Аплодисменты прошли волной,
 Глаза подернула плевка.
 И вдруг как будто не я, а другой
 — Товарищи! — крикнул звонко.
 И стал говорить я простым языком,
 Простыне смака словами,
 Так, как е отцом говорю за чайком,
 Так, как здесь вот с вами.
 — Мы, говорю) еще птенцы.
 Но радость в жизни видали.
 Спасибо вал, говорю, отцы.
 За то, что нам крылья дали!
 Недолог еще, говорю, наш век,
 И коротка наша повесть.
 Но есть на земле один человек,
 Он — путь ваш, а разум, а совесть!
 Когда нам жизнь задача дает
 И шлет нам нелегкую думу —
 Всегда невольно вопрос встает:
 — А что бы тут аи придумал?

Когда мы решаем «против» и «за», —
 Стараемся мы представить
 Его улыбку, его глаза —
 И он не дает нам слукавить!
 Мы в книгах и в жизни читали
 В вен правда народа живет и жила, —
 его — Сталин! будто скала
 - Да здоровствует Сталин
 три, пожалуй, прошло.
 Покамест я снова начал,
 И было особенно как-то свел»,
 И шло трибуну людское тепле
 Широкой волной горячей.
 I я сказал, когда смог начать:
 — О ком бы мы думать ни стали.
 Кого бы ни стали мы намечать —
 Нам компасом будет Сталин!
 Тем, кто с ним вместе вед борьбу,
 Кто был его правде верен, —
 Мы домрам свою судьбу
 И счастье свое доверим 1
 И гордо сказал я: — Мы — молодежь —
 Ребята все с головами, —
 Нас не обманешь и не проведешь
 Словечками и словами.
 Мы видим людей я видам див,
 И правду мы сердцем чуем, —
 За сталинский путь, прямо! как
 стрела,
 Мы вое, ы к одни, голосуем!
 Н тут я закончил. И снова весь зал
 Захлопал вне на прощанье.
 Так свою первую речь я сказал
 На очень большом собрании...